

หากเป็นคำที่สุนทรภู่เลือกสรรแล้วว่ามีความหมายเข้มข้น ลึกซึ้งและสะท้อนอารมณ์ ยกตัวอย่างเช่น
เมื่อตอนที่สุนทรภู่เดินทางผ่านกรุงเก่า พอมองเห็นสภาพทั่ว ๆ ไปแล้วท่านรำพึงออกมาว่า

กำแพงรอบขอบคูก็คูลึก ไม่น่าศึกอ้ายพม่าจะมาได้
ยังให้มันข้ามเข้าเอาเวียงชัย โอ้อย่างไรเหมือนบุรี ไม่มีชาย
(นิราศพระบาท)

จะเห็นว่าคำง่าย ๆ ที่สุนทรภู่ใช้นั้นท่านเลือกสรรมาจนทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสะท้อนใจ
อย่างยิ่ง ในนิราศของท่านเกือบทุกเรื่องจะสังเกตเห็นได้ว่ามีคำง่าย ๆ ที่ได้ผ่านการเลือกสรรมาแล้ว
เสมอ เช่น

น้ำค้างพรหมลมเฉื่อยเรื่อยเรื่อยวีว ทนาวตอกิ่งวังวอกคอกไสว
เกสร่วงปลิวพ้ามาฮาใจ ให้ซาบในทรวงซ้าสูกลักดิน
(นิราศพระประชม)

ตะดิงเหลียวเปลี่ยวเปล้าให้เหงาหงิม สุขลปริ่มเปี่ยมเพยาะเคาะเคาะมอย
ไธเย็นค่าน้ำค้างลงพร่างพร้อย นื่องจะลอยลมบนไปหนโต
(นิราศอิเหนา)

น้ำก้นองอยู่ในท้องชลาสินธุ์ จะกอบกินเค็มขมไม่สมหวัง
เหมือนไว้คูอยู่ข้างกำแพงวัง จะเกี่ยวมังกี่จะเพี้ยนเอาเขียนตาย
(นิราศเมืองแกลง)

เคยหมอบไถด้ไถ่กลิ่นสุคนธ์ตรลบ ละอองอบรสรินชื่นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา วาสนาเรากี่สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์
(นิราศภูเขาทอง)

ชมนักผักตบช้อน บอนแซง
บอนสุพรรณเห็นแกง อว้อยแท้
บอนบางกอกตอกแสดง เหลือแท้ แม่เอย
บอนปากยาจะแก ไม่นั่นดินบอน

(นิราศสุพรรณ)

ในนิทานเรื่องพระอภัยมณีมีข้อความอยู่หลายตอนที่ประกอบด้วยถ้อยคำดี ๆ แต่จะขอยก
ตัวอย่างมาเพียงตอนเดียวคือ ตอนที่พระอภัยมณีจับอุเรนได้แล้วเจรจาด้วยถ้อยคำซึ่งแสดงให้เห็นว่า
สุนทรภู่เลือกสรรมาอย่างดีที่สุด ดังนี้

จึงสุนทรพจน์ชวนชาวจีน
 เมื่อแรกเริ่มเดิมทีได้เป็นไมตรี
 มาชดช้อยหมองหมางเพราะนางหนึ่ง
 อันวิสัยในพิภพแมนับกัน
 ซึ่งครั้งนั้นฟ้าเจ้ามาไว้
 ให้น้องหายคลายเคืองเรื่องรูระ

เราเหมือนญาติกันคอกนอ้งอย่าหมองศรี
 เจ้ากับพี่เล่าก็รักกันหนักครัน
 จนได้ถึงรบสู้เป็นคู่ขัน
 ก็หมายมั่นจะใคร่ได้ชัยชนะ
 หวังจะได้สนทนาวินาศ
 แล้วก็จะรักกันจนวันตาย

มีผู้กล่าวเป็นเชิงคำเหน็บเหนี่ยวว่าสุนทรภู่ชอบตัดคำอย่างไม่ถูกต้องเช่น "อริบดี" ตัดเป็น "ริบดี" "มัสการ" ตัดเป็น "มัสการ" ฯลฯ และชอบเขียนคำตามเสียงพูดทำให้อีกซววิบัติเช่น "มรรคา" เขียนเป็น "มรคา" "คักขัย" เขียนเป็น "คักขัย" "ดินหม้อ" เขียนเป็น "มินหม้อ" "มหารณพ" เขียนเป็น "มหารณพ" เป็นต้น เรื่องนี้หากจะพิจารณาให้ต้องแท้แล้ว จะเห็นว่าสุนทรภู่ใช้คำเหล่านี้อย่างตั้งใจ เพื่อให้ได้เสียงเสนาะตามที่ต้องการ และโดยเหตุที่คำเหล่านี้ก็มีผู้พูดกัน เข้าใจกันอยู่อย่างกว้างขวางในสมัยนั้นจึงไม่เห็นเป็นข้อขัดข้องที่สุนทรภู่จะ "เดีอก" มาใช้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของร้อยกรองสมัยก่อน ซึ่งถือความไพเราะเป็นเกณฑ์สำคัญด้วยแล้ว การดำเนินว่า สุนทรภู่ทำให้อีกซววิบัตินั้นรู้สึกว่าจะไม่ใช่เป็นขรรมนัก อีกประการหนึ่งอีกซววิบัติที่ถูกต้องของสมัยที่ สุนทรภู่เขียนกลอนอยู่เป็นอย่างไร เขาก็ไม่อาจยืนยันได้ ฉะนั้น หากจะถือว่าเรื่องนี้เป็นข้อบกพร่องของ สุนทรภู่ก็คงจะกล่าวได้แต่เพียงว่า ท่านใช้คำซึ่งในปัจจุบันถือว่าไม่ถูกต้อง และไม่นิยมใช้ในการ เขียนบทร้อยกรอง

๒. เสียงเสนาะ บทร้อยกรองของสุนทรภู่มีเสียงเสนาะดุจเสียงของคนตรี ที่เป็นเช่นนั้นก็ เพราะเทียบพร้อมด้วยสัมผัส ลีลาจังหวะ การเลียนเสียงธรรมชาติ และการเล่นคำ ดังจะยกตัวอย่าง ให้เห็นต่อไปนี้

สัมผัสและลีลาจังหวะ สุนทรภู่เล่นทั้งเสียงสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะ รวมทั้งจัด ช่วงจังหวะอย่างเหมาะเจาะ ทำให้บทร้อยกรองของท่านไพเราะมาก เช่น

ลำพวยพรายพรอยทิ้งห้อยจับ	สว่างวันแวงวามอร่ามเหลือง
เสมอเมืคเพชรวันจ้าวตีเรื่อง	ค่อยประเทืองทุกซุ่ที่คานาม
พี่เส็งแผลศุกระแผลสายสมุทร	ละลิวสุดสายคาเห็นฟ้าขาว
เป็นห้องฟุ้งรุ่งเรืองอยู่ว่างวาว	กระเด็นพรางพรายพราวราวกับพลอย
เห็นคล้ายคล้ายปลาว่ายเฉยเย็นฉวัด	ระลอกซัดสาครกระเซ็นขึ้นต้นทยอ
ฝูงปลาใหญ่ไล่ไล่โคกระโคตลอย	น้ำก็พลอยพรางพรางกลางคงคา

(นิราศพระบาท)

เคยฟังขบขันเพียงสำเนียงร้อง
เคยบรรทมโสมนัสนางพิถี
เคยไต่ยีนพิณพาทย์ระนาดฆ้อง
อยู่ชายฝั่งฝั่งคลื่นเตี้ยงควีนโครม

เย็นฉ่ำน้ำฟ้า ชื่นชะพกา วายพาขจร
แดนค้อคดอร่อน ทั่วอันเวียนระวัน
จันทร์วราคลาเคลื่อน กระจวนไฟโรโกเดือน
กู่เกริ่นทากัน สิ้นสุพุดัน ควันควันทวนไทว

(พระไชยสุริยา)

การเลี่ยนเสียดขรรวมชาติ สุนทรภู่อสามารถสอดใส่คำที่มีเสียงเตียน ขรรวมชาติ ไว้ในบท
ร้อยกรองของท่านได้อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงการพรรณนาในคอนนั้นๆ มากยิ่งขึ้น เช่น

สงสาวแสงแข็งข้อไม้ท้อดอย
ด้วยขามกลิ้งฉิ่งฉ่างเตี้ยงกว้างไกรว

บ้างขึ้นบนชนส่งลงข้างล่าง
จนคนบนสปีคับรับไม้ ทั้น
ข้ามกระสอบกรอบแกรบกระไกรกรวิก
กะโปเตเชือกร้อยขึ้นห้อยท้าย

ไม่เห็นคลองตองค้ำอยู่กลางทุ่ง
เป็นกลุ่มกลุ่มกุ่มกุ่มกายเหมือนทวายชัค

เสียงซอฮ้อฮ้อฮ้อ
จับปีเตว่งเตงเตง
คลุ่ยครุ่ยครุ่ยครุ่ยเข่ง
ร้องหน่องหน่องหน่องหน้อง

มาแซ่ซ้องเตี้ยงจังหวัดคังคังคี
โอี่ยมนี้หนอน้ำค่างพ่วงโพยม
ประโคมกลองกลางคืนให้ชื่นใจ
เหมือนประโคมค่อนรุ่งในกรุงไกร
(สิงห์ไกรภพ)

สาวพิศจันอิน รื่นกลิ่นเกษ
เดือนเพ็ญชานชื่น ภูเจ้าเขาเขิน

พุ่มกับน้อยแทรกกลางเตี้ยงผางโผ
นาวาโคลงโคลนเลอะคลอศแคว
(นิราศเมืองแกลง)

เตี้ยงใจฉ่างขามแตกกระแทกชั้น
หม้อข้าวชั้นคกแตกกระจายวาย
กลักพิริกพิริกแพลงคะแคงหงาย
เมื่อยามวัยคูลามกว่าขามคิน
(นิราศพระบาท)

พอหยุดยงดูช่อมารุมกัค
คองนั่งบัตแปะไปมิไคินอน
(นิราศภูเขาทอง)

เออเยเพลง
เตงคอง
เท่งเท่ง ระนาดแฮ
มวังพวังพวังตะโพน

(นิราศสุพรรณ)

ทั้งแปดสี่ปีแก้วแว้วแว้วหวัด
เสียงหึ่งหึ่งกึ่งโพรเวโรว้อง

ค้อยตะวัดคิดค้ำเจ้าพี่เอ๋ย
แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสูมาตย์

การเล่นคำ สุนทรภู่เล่นคำในบทร้อยกรองของท่านหลายแบบ ทั้งซ้ำคำ ซ้ำความ และ
ซ้ำอักษร ซึ่งทำให้เกิดเสียงเสนาะและความหมายที่ลึกซึ้ง เช่น

ถึงคลองขวางบางจากยิ่งตรมจิต
ว่าซ้อจากแล้วไม่วักรู้จักกัน
ทั้งจากที่จากคลองเป็นสองซ้อ
โอ้อัวจากข้างมารวบประจวบทาง

ไม่เมาเหล้าแล้วแต่เรายังเมาวิก
ถึงเมาเหล้าเข้าสายก็หายไป

บ้านยอดยอดไม้สะพรัง
ยอดยื่นขึ้นซ้อศกา
ยอดอ่อนหมื่นแสนดา
ยอดรักจักหาบ้าง

วัดไก่อเดียไม่เห็นไก่อเห็นไทรคำ
หอมระกำก็ยั้งชำระกำใจ

ตลาดขวัญขวัญฉนั้นขวัญหาย
แม้ขวัญฟ้าหน้าอ่อนเหมือนท่อนฉนั้น

จังหวัดกริดกริดเกียดเขียวสยของ
แม่มายดองโนเพราะเสนาะใน
(นิราศพระปฐม)

จะตะเดยเว่วอนไปนอนโตน
แม้้นเค็ดไตแล้วไม่ร้างไต้ห่างเซย
(พระอภัยมณี)

ใครช่างคิดซ้อบางไว้วางกัน
มีเคราะห์ครันหรือมาพ้องกับคลองบาง
ยังจากกอนนั้นกินในคลองขวาง
ทั้งจากบางจากไปโจระบม
(นิราศพระบาท)

สุดจะหักห้ามจิตคิดใจ
แต่เมาใจนี้ประจำทุกคำกิน
(นิราศภูเขาทอง)

ฝั่งชลา
กิ่งคว้าง
ตาชทอด ยอดแส
บ่ได้ใจหาย
(นิราศสุพรรณ)

กอรกะแกมระชั้นไสว
ระกำไม่เหมือนระกำที่ซ้ำทรวง
(นิราศพระปฐม)

ใครเขาขายขวัญหรือจะซ้อขวัญ
จะรับขวัญเข้าเย็นไม่เว้นวาง
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

จะหักอินชินหักจักก็ได้
ดาวหัดตัดขาดประหลาดนัก

หนึ่งผู้รู้อักษรภาพก็กลอนกล่าว
รู้กฎหมายฝ่ายขุนนางฝ่ายช่างโน
รู้คั่งค่ายหลายชั้นป้องกันศึก
รู้แปลความตามภาษาทั้งปวง

อันคตอินหมื่นคตกำหนดแน่
ทั้งดวงส่องอเจียวทั้งเดยवलค

ชะปดแต่ัวปดเส้าเค้าแต่ปด
ยังให้หลอกแล้วก็หลอกอยู่เนื่องเนื่อง

หักอาลัยนี้ไม่หลุดสุดจะหัก
แต่ตัดตัวกันไม่ขาดประหลาดใจ
(นิราศอิเหนา)

เวียนเรียงราวเรื่องความตามวิสัย
รู้พิชัยสงครามตามกระทรวง
รู้ตื้นลึกและคະเนะทะเลหลวง
รู้ล่องวงราววิหิมิชัย
(พระอภัยมณี)

เวณเสียแต่ใจมนุษย์สุดกำหนด
ถึงคลองคดก็ยังไม่เหมือนใจคน
(นิราศเมืองเพชร)

ช่างเดยवलคียนยาวเป็นราวเรื่อง
ราวกับเรื่องราวเกียรติเจียวสรวิกา
(โคบุตร)

๓. ความหมายอันลึกซึ้งกินใจ สุนทรภู่มีกวีวิธีการแต่งบทร้อยกรองที่สามารถทำให้ผู้อ่าน
เกิดความรู้สึกซาบซึ้งประทับใจหลายประการเช่น การใช้กวีโวหาร การสร้างภาพพจน์ การเสนอ
ความคิดอันแยบคาย การสะท้อนความรู้สึก และการสร้างบรรยากาศ เป็นต้น

การใช้กวีโวหาร ในบทร้อยกรองของสุนทรภู่มีทั้งการใช้อุปมาอุปไมย การใช้สัญลักษณ์
และการกล่าวเกินจริงดังนี้

ถึงบางเคือโธ๊ะเคือเทือประหลาด
เหมือนคนพาลหวานนอกล่อมขมใน

เจ้าของศาลรักหวานขึ้นเป็นต้น
เหมือนคบคนคำหวานรำคาญครัน

อันถ้าอ้อยย้อยยับเหมือนกับบอก
เขาไหมไฟในโรงโฆมวงควัน

บังเกิดชาติแมลงหมีมิในไส้
อุปไมยเหมือนมะเคือเทือระอา
(นิราศภูเขาทอง)

ระวังตนคืนมือระมัดมัน
ถ้าพลังหันเจ็บบอกเหมือนคกคาด
(นิราศพระบาท)

น้ำอ้อยคกเหมือนน้ำคาที่กว่านั้น
เหมือนอันอันอกกตุ้มรุมระกำ
(นิราศพระประธม)

เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
ควรมีจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน

อันโศกอื่นหมิ่นแสนในแดนโลก
ถึงเสียทองของรักสักเท่าตัว

ไอเหมือนอย่างช่างเดือนที่เพื่อนเบียด
เหมือนตัวเราเล่าจะผูกเข้าผูกโรง

อันวิสัยในประเทศทุกเขตแคว้น
อันความจริงหญิงก็มีดวงคล้ายชาย

ประเพณีตั้งให้หลังหัก
จะเซ้ใหญ่ไปถึงน้ำมีกำอ้ง

อัศจรรย์ครันครันเป็นคลื่นคลั่ง
กระลอกฉาดหาดเหวเป็นเปลวไฟ
เมฆลาอ่อนแก้วแววว้าง
พอฟ้าวาบปลานแปรลบแฉลบลด
พลาหกเทวบุตรก็หุดหุง
สีขรินทว้อสินชรก็อ่อนเอน

ถึงนัยคินสันห้ามหาสมุทร
แม่เกิดในใต้หล้าสุชาธาร
แม่เนื้อเย็นเป็นห้วงมหรณพ
แม่เป็นบัวตัวที่เป็นภุมรา
เจ้าเป็นธำอำไพขอเทพิ
จะติดตามทวามสงวนนวลระออง

แต่น้ำพักคัมขมขมว่าหวาน
แต่น้ำคาสกว่าเปรี้ยวไม่เหลือวแด

มันไมโศกตึกซึ่งเหมือนทิ้งหัว
ค้อยยังชิวไม่เสียตายเท่าชายเชือน

เข้าพะเนียดแตกเงินจันไชลง
เพราะญาติโยงยัวเข้าให้เข้าช่อง

ถึงโกรธแค้นความรักยอมหักหาย
ชายก็ตายลงด้วยหญิงจริงดั่งนี้

มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสื่อซึ่งเข้าถึงคองก็ร้าง

เพียงจะพึงแค้นผาสุธาไหว
พายุใหญ่เขื่อนโยกกระโหกพัด
อสุรว้างเขย่งขวานประหารพิศ
เจวียนจิวดวงวอบขอบพระเมรุ
เป็นผีฟุ้งฟ้าแดงคังแสงเสน
ยอดระเนนแนบนน้ำแทบทำลาย

ไม่สิ้นสุดความรักสมัควิธสมาน
ขอพบพานพิศवासไม่คลายคลา
พิ้อพบศรีสวัสดิ์เป็นมัจฉา
เขยหมาโกสุมปทุมทอง
เป็นราชสีห์ซึ่งผู้เป็นคู่สอง
เป็นคู่ครองพิศवासทุกชาติไป

(พระอภัยมณี)

การสร้างภาพพจน์ สุนทรภู่สามารถบรรยายหรือพรรณนาอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนจนผู้อ่าน
ได้เห็นภาพตามที่ท่านต้องการได้ การสร้างภาพพจน์นี้สุนทรภู่ใช้ทั้งวิธีพรรณนาอย่างตรงไปตรงมา
อย่างต้องใจความ และอย่างให้เห็นนาฏการดั่งนี้

ดูเรือแพแอค้อยู่ยัดเยียด
แจวตะกุกตะกาะประกรวเชียง
ไต่เรือเรคราวเข้าปัดคั้ง
นั่งพุงตุงก้านยันไต่ตาย

ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข
ดูยอดเยี่ยมเทียมยอดคุณธรว
นาคสะดุ้งรุ่งวังกะตึงห้อย
เสียงประสานกังสดาลกระตึงคัง
บานทวารสถานแลล้วนลายมุข
เป็นนาคครุฑขุดเหนียวในเครือวัลย์
สิงโตคักกัก้านกนกเกี่ยว
ชมพู่พาลกอดก้านกนกกรม
รูขีนารายณ์ทรงขีครุฑาเดิน
รูปอมรกรกำพระธำมรงค์

ละครหยุดดูตูดด้วยมวยปล้ำ
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
ดีเข้าบับรับไปกสองมือปิด
กระหวัดหวัดหวีพวาเสียงฮาฮือ

เห็นไวไวไม้จั่วระลิวเมฆ
สูงต้นโคขไล่คสุดจึงครุฑา
เห็นไม้งามนามไม้อาตยมิตร
ฉิมพลีปลิวอันแกสรปลิว

แต่คอกฟ้าสำหรัของพี่เอ๋ย
จะกลัดกั้นสิ้นนรสให้มคตอม

เข้าเบียดเขียดแทรกกันสนั่นเสียง
บ้างทุ่มเตียงโคนคุดกันวุ่นวาย
เห็นนายแสงเป็นผู้ใหญ่ก็ใจหาย
เห็นวุ่นวายสับสนกัณธาน
(นิราศเมืองแกลง)

สุวรรณตูกเชื่อมแก้วประภัสสร
กระจิงซ้อนแซมใบระกาบัง
ใบโพธิ์ร้อยระเวงอยู่แห่งหงษ์
วิเวกวังเวงในหัวใจครัน
นำสนุกในกนกคูดุหมัน
รูปยักษ์ยืนยืนก่อตกระบองกุ่ม
เทพเหนียวเครือกระหวัดคักคักขุ่ม
สุครีพกุมขรรค์เงื้อในเครือวง
พรหมเจริฎเสด็จยังบัลลังก์หงษ์
เสด็จทรงคชสารในบานบัง

ยืนประจำหมายผู้เป็นคู่ขัน
คังประจันจคจับกระพยับมือ
ประกบคิดเตะผางหมัดขว้างหวือ
คนคู่อือเออเอาสนั่นอึง
(นิราศพระบาท)

คังฉัตรเจกชั้นขุ่มพุ่มพฤษภา
เธอแอบอาศัยสถานพิมานังว
ว่าคาญคิดเขินขวยระหวายทิว
มารวิ้ววิ้ววันวันขึ้นขึ้นใจ

มีหัดนเศยให้หมู่แมงหมู่ทอม
จนหายหอมแห่งกรอกเหมือนคอกกลอย
(นิราศพระประธม)

ถึงบางพรหมพรมมืออยู่ที่พักตร์
ทุกวันนั้นมีมนุษย์อยู่ชยา

แล้วเส่น้ำคำโคตโคตหลัง
เข้าใกล้ฝั่งวังวนข้างคันไทร
วิเวกแว่ววังเวงด้วยเพลงปี่
เสน่หาอวรณ์อ่อนกำลัง
แล้วลุกขึ้นท้าวแสนแห่งนระแ่ง
เห็นพระองค์ทรงโฉมประโดมใจ
ทั้งทรวดทรงองค์เอยก็อันแอน
ถ้ามันได้กันกับกูเป็นคู่ครอง
น้อยหรือเพิ่มชายชวาก็น่าจูบ
ทั้งลมปากเบ้าปี่ไม่มีเครือ
ยั้งบั้นบัวรวนแรเส่นที่รัก
อุตุอุตุตุตหลังขึ้นตึงตึง
ซูลมุนหมุนกลมตึงลมพัด
กลับกระโคตลงน้ำเสียงคำโครม
ครั้งถึงแท่นแผ่นาศิลาลาด
ค่อยวางองค์ลงบนเตียงเคียงประคอง

การเสนอกความคิด สุนทรภู์เสนอกความคิดหรือที่คนะที่แยกคาย แปลกใหม่ และแสดง
ภูมิปัญญาของท่านไว้ในบทร้อยกรองเกือบตลอดเวลา ทำให้ร้อยกรองของท่านมีความงามในแง่ความ
คิดซึ่งจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไปในเรื่องคุณค่าด้านความคิด ในตอนนี้จะยกตัวอย่างแต่พอสังเขป เช่น

ไอสามัญณ์แปรไม่แท้เที่ยง
นี้หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ

อันอ้อยตาลหวานต้นแล้วสิ้นซาก
แม้เจ็บอันหมั้นแสนจะแค้นคลาย

คนรู้จักแจ้งจิตทุกทีคำ
เป็นร้อยหน้าพันหน้ายิ่งกว่าพรหม
(นิราศวัดเจ้าฟ้า)

เสียงโหมงคิ่งแผ่นโผนโจนโอด
พอนางไต่ย่นเสียงสำเนียงคัง
ป่วนฤศคาลคั่นฉวีลหวัง
เข้าเกยฝั่งหาดทรายสบายใจ
ข้าเดียงแลหลากจิตคิดขงสย
นั่งเบ้าปี่อยู่ใต้พระไทรทอง
เป็นหนุ่มแน่นนำชมประสมของ
จะประคองกอดแอบไว้แนบเนื้อ
ช่างสมรูปนี้กระวีโรวิไลเหลือ
นางคี่เสียดาคูทั้งคูหัง
สุดจะหักวิญญาเหมือนน้ำหลัง
โดยกำลังโคตโผนโจนกระโจม
กอดกระหวัดอ้อมองค์พระทรงโฉม
กระทุ่มโถมถีบคำไปถ้ำทอง
แสนสวาทเปรมปรีดีไม่มีของ
ทำกระหิมย์ย่องด้วยยินดี

(พระอภัยมณี)

เหมือนอย่างแยงชายหญิงทั้งวิสัย
ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าหังคิด

(นิราศภูเขาทอง)

แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
เจ็บจนตายนั้นเพราะเพน็บให้เจ็บใจ
(เพลงยาวถวายโอวาท)

อันน้ำในใจคนเหมือนคันอ้อย
ต้องหันทับหนีบแตกให้แหลกดำ

เหมือนคำพระเทศนาท่านว่าชาติ
ใครคบพาลก็จริตคิดเป็นพาล
มีใจไพเราะอาศัยในโรงช่าง
จนช่างพลายวายตามอ้ายโจรา
ให้ชีพราหมณ์รามราชมาอยู่ชิต
พระยาช่างได้สดับก็กลบตี

อันโลกก็มีหวานประมาณสาม
ยังไม่หวานปานเท่าพระวอจา

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนค้อยก่อนปรวน

อันมนุษย์สุดจะเชื่อมั่นเหลือปด
เพราะแต่คำนำจิตคิดประจัญ
ใครหลงดินกันยอกก็พอม้วย
คนทุกวันมันมีชื่อดีสัจจา

ที่รักกันสรรเสริญเจริญขึ้น
การทั้งหลายวายดี ไม่มีพัน
เหมือนอึเหนาเผาเมืองเรื่องยังมี
มเหสีหึงเหมือนหนึ่งเชื้อ
การนินทาการเหมือนเหน้า
อันเป็นหญิงซึ่งคู่เขาชูขึ้น

ช่างปลายกร้อยชิตชิมไม่อ้อมหน้า
นั่นแหละน้ำจึงจะหวานเพราะจามเชื้อ
(นิราศพระประชม)

ใครคบปราชญ์เป็นปราชญ์ในสัจฐาน
เหมือนนิทานช่างทรงกษัตรา
พูดแต่ช่างหุ่นหันจะพันฆ่า
ให้เสนาขับโจรเสียทันที
กระทำกิจสวดคือพระชินสีห์
พระบาติตรงคัวจะกลัวโย
(สิงห์ไกรภพ)

อันรศกามรสกินเป็นภักษา
เป็นชายอย่าหมิ่นชายระคายแคง
(ลักษณะวงศ์)

ยากแล้วมีใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
คงจะพันโทษทันทีไม่บรรลัย
(ขุนช้างขุนแผน)

พูดสอแล้วสะบัดไม้ขัดสน
ปากเป็นผลใจเป็นพาดเหลือมารยา
ต้องคายคัวปากมนุษย์ที่มุสา
สู้สัตว์บ้างไม่ได้ใจลาพอง
(โคบุตร)

ที่ซึ่งนินทาถลงทุกแห่งหน
จะกลัวคนครหาว่ากระไร
เวียงดีกว่าอึเหนาสักเท่าใด
จะฉีกเนื้อน้องกินเหมือนชินหมู
ไม่ชอกช้ำเหมือนแฮมคองชิตหิน
เหมือนกตัญญูของเจ้าล็กมักสะอึก
(พระอภัยมณี)

การสะท้อนความรู้สึกและการสร้างบรรยากาศ ในบทร้อยกรองของสุนทรภู่ โดยเฉพาะนิราศซึ่งสุนทรภู่แต่งขึ้นจากความรู้สึกที่แท้จริงนั้นได้สะท้อนออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน นอกจากนี้ท่านยังสามารถสร้างบรรยากาศที่เหมาะสมและสอดคล้องกับเนื้อเรื่องได้เป็นอย่างดี เช่น

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ
 แม้นกำเนิดเกิดชาติ ไตโต
 สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง
 เหลืออาลัยใจกรมพระมหาวี

เหมือนบายศรีมีงานท่านถนอม
 พอเสร็จการท่านเอาลงทิ้งคงคา
 เหมือนตัวเราเล่าพลอยเดือนลอยดับ
 ไอ้ทองหยิบลิบลอยทิ้งฟอยทอง

ยามสามยามสงัดไม้
 พว้าพว้าน้ำค้างพรม
 เย็นเยียบเยียบซงัดลม
 ไม่นิ่งกึ่งกำนช้อย

จังหวัดกรวดกรังวียง
 แหว่แห้วแม่มีขเวียง
 จักจันสนั่นสำเนียง
 สนิทหวิวไหวกร้อง

จนศึกคลื่นวันรินกลิ่นกุหลาบ
 เหมือนปรางทองน้องนุชบุษบา
 เทียวดูดาวเปล้าเปลี่ยวเสียวสะตุง
 ทนาวน้ำค้างพว้างพรมพนมไพร

ทนาวน้ำค้างกลางคืนสะอื้นอัน
 เอาดวงดาวระยับกับพระจันทร์

ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
 ขอให้ ใต้เป็นข้าฟ้าฐิติ
 อย่ารู้ร้างบงกชบทศรี
 ทุกวันนี้ซึ่งตายทรงกายมา
 (นิราศภูเขาทอง)

เจิมแป้งหอมน้ำมันจันทร์ให้ทรวงษา
 ต้องลอยมาลอยไปเป็นใบคอง
 มิได้รีบไถยทานดูงานฉลอง
 มิได้ครองใครแพวเหมือนแต่เดิม
 (วิพันพิลาป)

ไพรพนม
 พว้างพว้อย
 แดคด่ง คดเอย
 ชันจุ่มพุ่มผกา

ช้องเสียง
 วัชช้อง
 เสนาะเวียง เจื้อยเอย
 รอบข้างวางเวง

(นิราศสุพรรณ)
 ตะดิงเตลิวเดี่ยวซาบอำบนาสา
 หรือกตัมมายินแม่อยู่แห่งใด
 จนจวนรุ่งรางวางสว่างไสว
 ดวงตอกไม้บานแบ่งรับแสงทอง

จะกางกรกอน้องประคองขวัญ
 ต่างช้อขันชวลาระย้าย้อย

จักจั่นหัวน้าวแจ้วแจ้วเสียง
พระพายเอ๋ยเขมาค้องพระน้องน้อย
โอ้เวลาบ้านฉะนี้เจ้าพี่เอ๋ย
น้ำค้างเกาะเกาะเย็นกระเซ็นซัด
พระขวัญเอ๋ยเคยนอนอย่าร้อนเรว
ขวัญมาอยู่สู้พี่พระพี่ยา
พระขวัญเอ๋ยเคยแอบแนบถนนอม
โอ้แรมล่วงดวงเดือนก็เดือนเอียง

ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก
สะท้อนว่าอำลาด้วยอาลัย
เหลียวหลังยังเห็นแม่แลเขม้น
แต่เหลียวเหลียวเหลียวตัววิญญา

ส่วนสุวรรณมาลีศรีสมร
แต่วราศรีมิได้วายฟ้ายน้ำตา
นั่งชเง้แลแต่สิ่งรำพึงคิด
หรือพระจะแกดั่งพรากไปจากเรา
ไม่แต่งองค์สรวงสวยให้เลยอ้อม
แต่กตินน้ำชาพระศอให้ท้อแท้

ฝ่ายโฉมยงองค์ระเวงเสียงเควงครัน
สะท้อนว่ารำพันจ่านรวา
เมื่อครั้งสาวคราวศึกผดึกเล่า
ครันมีลูกปลุกฝังกับจันทา
เสียที่อยู่ผู้เฒ่าแต่เก่าก่อน
เสียสมบัติข้าวของสิบสองคลัง
หมายนำรุ่งกรุงไกรให้เป็นสุข
เพราะถูกเต้าเหล่ากอนัทรชน

ต่างสำเนียงขับครวญทวนระห้อย
เหมือนนางคอยหมอบกราบอยู่งานพิศ
กระไรเลยแต่เจ็บเขียบหงัด
ตึกหงัดดวงจิตจึงนิทรา
ไปว่าเทว่หว่างไม้โพธิพฤกษา
พระนารคามิตุเรศนิเวศน์เวียง
มาฟังกล่อมกลอนเพราะเสนาะเสียง
พิศเพียงพิศครันแฝงพิศกนพลงบัง
(นิราศอิเหนา)

ต่างพันผูกเพียงว่าเลือดคาไหล
แล้วแรงใจจากนางตามทางมา
แมกก็เห็นลูกน้อยระห้อยหา
โอ้เปล่าตาต่างสะท้อนย่นตะลึง
(ขุนช้างขุนแผน)

สุดสาครคราดคล้ายหลงคอยหา
อยู่พลับพลาริมทุ่งจุนจุงเช้า
หรือไปติดปมเชือกตามเทือกเถา
ยิ่งคิดเศร้าเสียใจอาลัยแธ
ความแค้น ปมเป็นผีเข้าตีแผศ
เหมือนอยู่แต่กายสิ้นซึ่งวิญญา

ค่อยพิศพิศพันคืนคำวงเห็นวงตา
น้องเกิดมาอาภัพประมาธ
เสียพงศ์เผ่าเสียตัวเพราะผัวผาญ
เสียถิ่นฐานปรารภปราสาทราชวัง
เพราะไฟฟ้อนร้อนศพท์กอบฝัง
เสียผัวร้างภูวไต้ร้อนรน
กตบได้ทุกข์ทั้งองกาโกธาหล
อยู่เป็นคนทวนระกำทุกคำคิน

พระโศกทวนครวญเพลงวังเวงจิต	ให้คนคิดถึงถิ่นถวิลหวัง
ว่าจากเรือนเหมือนนกที่จากรัง	อยู่ข้างหลังก็จะแฉะแฉักคอย
ถึงยามค่ำย่ำพองจะร้องไห้	ว่าพิไรฎูจวนทวนชะห้อย
ไฉยยามตึกดาวเคลื่อนเดือนก็คล้อย	นำค่างย้อยเย็นฉ่ำในอัมพร
หนาวอารมณ์ลมเรื่อยเฉื่อยเฉื่อยซัน	ระรวยรินวินวินกลิ่นเกษร
แสนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน	จะอวรณ์อ้างว้างอยู่วังเวง
	(พระอภัยมณี)

ข. ความงามของเนื้อหา พรรณกรรมของสุนทรภู่มีเนื้อหาที่ชวนให้ติดตาม เนื่องจากท่านมีศิลปะในการสร้างเรื่อง ไม่ว่าจะสุนทรภู่จะเขียนนิราศ ภาษิต หรือนิทาน ท่านมีวิธีการซึ่งทำให้ผู้อ่านสนใจติดตามไปโดยตลอด ที่เห็นได้เด่นชัดคือ พรรณกรรมประเภทนิทาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิทานเรื่องพระอภัยมณีซึ่งถือว่าเป็นวรรณกรรมเอกของสุนทรภู่ พระอภัยมณีมีความงามทางด้านเนื้อหา ดังนี้ คือ

๑. จุดสำคัญของเรื่อง เรื่องพระอภัยมณีมีจุดสำคัญของเรื่องอยู่ที่ กิเลส ตัณหาของคน สุนทรภู่อต้องการแสดงปรัชญาทางพุทธศาสนาที่ว่า กิเลส ตัณหา อันได้แก่ความอยากมี อยากเป็น ความไม่ยอมยกมืออยากเป็น และความทะยานอยากในกามคุณทั้งห้า เหล่านี้เป็นสาเหตุแห่งความทุกข์และความยุ่งยากทั้งหมด เมื่อมนุษย์สามารถดับกิเลสตัณหาลงเสียได้แล้ว ความสุขความสงบและสันติภาพก็จะกลับคืนมา สุนทรภู่ได้ให้พระอภัยมณีกล่าวไว้เมื่อตอนจะออกบวชว่า

ทรงแก้ ไซในข้อพระปรมัตถ์	วิสัยสัตว์สันทิภพล้วนศพลี
ย่อมระสมดมจังหวัดปรุพิ	ไพร่ผู้ดีที่เป็นคนไม่พ้นตาย
พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกข์ร้อน	เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
สันถวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย	มีร่างกายอยู่ที่เหมือนเรือนโศกา
ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง	คล้ายรูปทรงกลมเล่ห์เสน่หา
เป็นควมียศเคียดคลอครันมรณา	ก็กลับว่ามีสาหัสเห็นห่างกัน
จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์	เป็นสันโตกสันตุสมนุษย์สรวรค์
เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน	เหลือจะนับกับกัฏฐ์พุทธานุสว

การที่สุนทรภู่นำพุทธปรัชญามาเป็นจุดสำคัญของเรื่องเช่นนี้ นับว่าตรงกับความรู้สึกรู้สึกนึกคิดของชาวพุทธทั้งหมด เท่ากับเป็นการย้ำพุทธภาษิตที่ว่า "ความสุขอันใดที่ยิ่งไปกว่าความสงบเป็นไม่มี" นั้นอย่างหนักแน่น

๒. โคร่งเรื่องและการดำเนินเรื่อง พระอภัยมณีมี โคร่งเรื่องและการดำเนินเรื่องที่แปลกใหม่และน่าสนใจกว่านิทานไทยเรื่องก่อน ๆ กล่าวคือแทนที่จะดำเนินเรื่องแบบ "จักร ๆ วงศ์ ๆ" สุนทรภู่ก็กำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นใหม่ และดำเนินเรื่องอย่างสร้างความสนใจใคร่รู้เรื่องต่อไปอยู่ตลอดเวลา เช่นให้พระอภัยมณีและศรีสุวรรณเวียนวิชาการจริง ๆ ไม่ใช่เวทมนต์คาถา เมื่อเรียนสำเร็จก็กลับบ้านเมืองโดยเรียบร้อย แต่แล้วก็ถูกพระบิดาขับไล่ออกจากเมือง แล้วก็ต้องมาพัดพิรจากกัน สุนทรภู่สร้างความสนใจใคร่รู้ไปเป็นระยะ ๆ แล้วก็ค่อย ๆ คลี่คลายเรื่องไปตามลำดับชั้นอย่างมีประสิทธิภาพจนเรื่องจบลงในที่ที่สุด แม้ว่าเนื้อเรื่องพระอภัยมณีจะมีความยาวมากซึ่งประกอบด้วยโครงเรื่องย่อย ๆ หลายเรื่อง แต่โครงเรื่องย่อยเหล่านี้ก็มีความหมายต่อโครงเรื่องใหญ่ และมีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างดี เหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องเกี่ยวเนื่องกันประจวบเหมาะ จากเรื่องเล็กไปสู่เรื่องใหญ่อย่างมีเอกภาพ สุนทรภู่มีกลวิธีในการลำดับเรื่องให้เข้าใจได้กระจ่างแจ้งโดยใช้ทวิวิธีเล่าตามลำดับเวลาที่เกิดก่อนหลัง และเล่าเหตุการณ์เกิดต่างสถานที่สลับไปมา สุนทรภู่ใช้เหตุประจวบในนิทานเรื่องนี้หลายครั้ง เช่นอุศเรนบังเอิญมาพบพระอภัยมณีซึ่งคุดอยู่บนเกาะ สุดสาครมาช่วยแก่พระอภัยมณี ให้พ้นจากเสน่ห์รูปนางละเวงโยคีมาห้ามทัพในขณะที่รบกันพัวพันถึงขั้นแตกหัก ฯลฯ เหล่านี้คงถือว่าเป็นเรื่องที่น่าจะเป็นไปได้ในวรรณกรรมประเภทนิทาน นอกจากนี้ยังต้องถือว่าสุนทรภู่ใช้เหตุประจวบได้อย่างดี เพราะมีจุดมุ่งหมายในการใช้อยู่ทุกตอน ดังเช่นตอนที่โยคีห้ามทัพนั้นสุนทรภู่ทำให้เกิดมีปฏิกิริยาขมขื่นฝ่ายลังกาและฝ่ายพระอภัยมณีเป็นโมดริกัน ทั้งนี้เพื่อให้พฤติกรรมของตัวละครสำคัญ ๆ ได้ยุติลงเสียทีหลังจากที่ได้ต่อสู้กันมาอย่างโหดโชน สุนทรภู่ได้ให้โยคีแสดงธรรมะไว้ในตอนนี้เป็นการปิดเรื่องอย่างงดงามด้วยว่า

คือรูปพรสกดินเสียงไม่เที่ยงแท้	ย่อมเผ่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งพึงเห็นเป็นประธาน	หวังนิพพานพ้นทุกข์สนุกสบาย
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้	เพราะโลกย์คิดหาพาฉิบหาย
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย	จะศกอบายภูมิขุมนรก
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขารื้อ	มาขมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
หนึ่งทำชั่วคู่เขาเจ้าลามก	จะตายตกในกะทะอเวจี
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท	โควทำชาติศีลห้าสิ้นวาตี
ใครสัดยี่ซ้อถ้อมันในขันตี	จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ
อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท	นึกว่าชาติก่อนกรรมทำไฉน
เหมือนกุมวงกงเกวียนวนเวียนไป	อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น
ประการหนึ่งซึ่งชาติพระศาสนา	ทั้งโลกาเกิดทุกข์ถึงยุคเข็ญ
ซึ่งจะกลับดับร้อนให้ผ่อนเย็น	ก็ต้องเป็นโมดริปวานักัน

๓. ตัวละคร สุนทรภู่สร้างตัวละครในเรื่องพระอภัยมณีไว้อย่างน่าสนใจ คือสามารถวาดตัวละครให้มีลักษณะเด่นประจำตัว ซึ่งแปลกแตกต่างจากนิทานเรื่องอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นตัวเอกฝ่ายชาย (พระอภัยมณี สีนสมุทร สุดสาคร) ตัวเอกฝ่ายหญิง (นางสุวรรณมาลี นางละเวง นางเสาวคนธ์) และตัวละครที่เป็นแอนอญ (นางคิเสือ นางเงือก ซีเปติอย) นอกจากนี้สุนทรภู่อยังมีความประณีตในการที่จะเชื่อมโยงตัวละครเหล่านี้เข้าด้วยกันโดยสัมพันธ์กับเนื้อเรื่องและฉาก จึงทำให้เรื่องพระอภัยมณีได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างยืงตลอดมา

แต่เดิมนั้นตัวเอกฝ่ายชายในนิทานไทยจะต้องมีบุคลิกสง่าผ่าเผย นำเกรงขาม กड़ाหาญ เด็ดเดี่ยวและเป็นทีพึ่งแก่คนทั่วไปได้ แต่พระอภัยมณีกลับมีบุคลิกภาพตรงข้ามกับที่วานี้ กล่าวคือ พระอภัยมณี ไม่มีท่วงทีสง่าผ่าเผยหรือแสดงถึงความมีอำนาจเลย ยกตัวอย่างเช่นในตอนที่มีภรรยาเอานางสุวรรณมาลีกับธิดาไปลังกาได้ พระอภัยมณีก็เพียงแต่ถามขุนนางที่ไม่สามารถป้องกันเมืองผลึกได้ว่ารู้หรือไม่ว่ามีโทษอย่างไร โดยมีได้แสดงความโกรธหรือแสดงอำนาจต่อขุนนางของตนเอง ครั้นขุนนางเหล่านั้นขอโอกาสแก้ตัวอกรบ พระอภัยมณีก็พอใจยกโทษให้ หรือตอนที่ทัพลังกายกมาถึงเมืองผลึก พระอภัยมณีก็ปรึกษานางวาสิว่า "จะจัดแจงแต่งทหารออกตีกันดี หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร" ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการไม่กล้าตัดสินใจและความขลาดในเรื่องการรบของพระอภัยมณี นอกจากนี้พระอภัยมณียังเป็นพระเอกที่ต้องคอยรับความช่วยเหลือจากคนอื่นตลอดเวลา เพราะที่ไม่เคยแก้ปัญหาได้ด้วยตนเองเลยไม่ว่าเรื่องใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อใดที่ตกทุกข์ได้ยากพระอภัยมณีก็ได้แต่คร่ำครวญ และโศกเศร้าเสียใจ ยิ่งกว่านั้นบางครั้งก็สร้างปัญหาให้ผู้อื่นต้องเดือดร้อน เช่นในตอนที่ศรีสุวรรณและสินสมุทรต้องทำศึกหนัก พระอภัยมณีแทนที่จะช่วยรบกลับตามนางสุภาพกาเข้าเมืองลังกาโดยไม่บอกให้ใครรู้ ทำให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายกันไปทั้งกองทัพ สุนทรภู่สร้างพระอภัยมณีให้เป็นพระเอกที่แปลกออกไปจากพระเอกในนิทานไทยเรื่องอื่นเป็นอันมาก ซึ่งทำให้ผู้อ่านจดจำพระอภัยมณีได้เป็นอย่างดี

ตัวเอกฝ่ายหญิงในเรื่องพระอภัยมณีก็มีบทบาทเด่นเป็นพิเศษจนอาจกล่าวได้ว่าทัดเทียมกับฝ่ายชาย ตัวเอกฝ่ายหญิงแทบทุกคนมีความสามารถในการปกครองบ้านเมืองและทำศึกสงครามโดยเกือบไม่ต้องพึ่งพาผู้ชายเลย นอกจากนี้ยังมีความเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยวและมีมานะแรงกล้า เช่นนางสุวรรณมาลีค้นใจที่พระอภัยมณีเป็นคนไม่รับผิดชอบ เมื่ออุศวรมาชิงตัวนาง พระอภัยมณีก็เฉยเสีย ครั้นนางกับสินสมุทรช่วยกันรบจนชนะก็กลับมานั่งอ้อน นางไม่ยอมกินดีด้วยง่าย ๆ ดังที่กล่าวไว้ "น้องตั้งสัตย์ตัดขาดแล้วชาตินี้ อันสามชีชขาดไม่ปรารภณา" และ "จะตามใจให้เธอเกี่ยวก็เสียใช้ กสิวแต่ใจจะหลงเชื่อเบือหนักหนา" เมื่อมารดาของนางมาช่วยพระอภัยมณีพูด นางก็ตอบว่า "อยู่กำป็นนั้น

๔. ฉาก สุนทรภู่แต่งเรื่องพระอภัยมณีอย่างสนใจและให้รายละเอียดเกี่ยวกับฉากเป็นอันมาก ซึ่งต่างกับนิทานไทยหลายเรื่องที่เกิดจากเงาหรือฉากเกือบจะไม่มี ความหมายเกี่ยวหรือองค์การดำเนินเรื่องแต่อย่างใดเลย สุนทรภู่กำหนดให้เมืองต่างๆ มีสถานที่ตั้งแน่นอน การเดินทางจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่งจะต้องผ่านสถานที่สำคัญ ๆ ะไรบ้าง และระยะทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งเป็นเท่าใดก็ได้บรรยายไว้อย่างถูกต้องแม่นยำ จนกระทั่งมีผู้เขียนแผนที่แสดงที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ ได้เกือบครบถ้วนไม่ว่าจะเป็นเมืองรัตนา เมืองวันจักร เมืองพตัก เมืองกาเวก เมืองลังกา เมืองวาหุโธม เกาะแก้วพิศดาร เกาะนางผีเสื้อ เกาะกาวัน ฯลฯ เช่นนี้ทำให้เรื่องพระอภัยมณีมีความสมจริงมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้สุนทรภู่ยังมีความประณีตในการบรรยายสถานที่หรือฉาก เช่นเมื่อกล่าวถึงเมืองของเจ้าละมานก็อธิบายอย่างถ้วนถี่ ว่า

— — — — ะมานสถานดิน	เมืองทมิฬพื้นเดิมเทียมหนักหนา
ไม่กินข้าวขาวบุรีนทร์กินแต่ปลา	กินช้างม้าสารพัดนกสัตว์เนื้อ
ถึงเวลาคว่ำชีวิตเอามีตเชือด	แล้วคลุกเลือดด้วยสักหน่อยววยเหลือ
ทั้งน้ำสัมพรพลาณ้ำปลาจือ	ล้วนเนื้อเนื้อคิบกินสิ้นทุกคน
จึงพ่วงพีมัก้างเหมือนตังอูรู	แต่เสียงพูดคล้ายท่านองของสิงหล
ไว้ผมปรกปกไหล่เหมือนไฟลอน	ทมิฬทมิฬย่นย้อยององอน
ใส่เสื้อแสงแต่งกายคล้ายฝรั่ง	มีกำลังเหล็กนั้นทำคันศร
ใส่สายลวดกวดกลมพอสมกร	ยิงกฤษรแวดควายคายทุกที
อันแผ่นดินดินฐานทุกบ้านช่อง	บังเกิดทองเกิดเพชรทั้งเจ็ดสี
อีกที่กตักด้วยมังมี	ชาวบุรีก็มีได้ทำไร่นา
เก็บเงินทองกองทรัพย์ไว้นับชื้อ	โคกระบือม้าช้างต่างภาษา
ใครไปขายได้แพงแรงราคา	เรือลูกค้าเข้าเมืองนั้นเนื่องไป

ฉากของเรื่องพระอภัยมณีแปลกแตกต่างไปจากนิทานไทยทั่ว ๆ ไปอีกอย่างหนึ่งก็คือ แทนที่สุนทรภู่จะใช้ฉากป่าหรือฉากบนพื้นดิน กลับไปใช้ทะเลเป็นฉากสำคัญ เหตุการณ์ต่าง ๆ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในท้องทะเล ตัวละครสำคัญ ๆ ก็เกิดที่ทะเล และเมืองต่าง ๆ ก็ตั้งอยู่ใกล้ทะเลหรือกลางทะเลทั้งสิ้น เว็จจึงเป็นพาหนะสำคัญในการไปมาหาสู่หรือติดต่อกัน ฉะนั้น การชมธรรมชาติในนิทานเรื่องนี้ จึงแทนที่จะเป็นชมบนบกชมไม้ ก็กลับกลายเป็นชมปลาชมมหาสมุทรเกือบทั้งสิ้น เช่น

พระเล็งแลตามกระแสนลาสินธุ์	ฉิววินเกาะแก่งทุกแห่งหน
ละลิตสัตว์ทิวเมฆเป็นหมอกมน	เห็นแต่ชลกับมัจฉาดาราพราย

เวลาค่าน้ำเค็มก็พ่วงพ่วง

เสมอเม็ดเพชรวิคน์โมราราย

จนากอยู่คู่จนากไม่จากคู่

ฝูงพิมพาพาฝูงเข้าฝั่งชล

กระโท่เรียงเคียงกระโท่ขึ้นโบกหาง

มังกรเกี่ยวเดี่ยวตลอดคอกมังกร

ฝูงม่านน้ำท่าท่าเหมือนม้าแผ่นดิน

ตะเพียนทองส่องน้ำน้ำตะเพียน

เห็นละเมาะเกาะเขาเขียวชะอุ่ม

จะเหลียวซ้ายสายสมุทรสุดสายตา

แวมสว่างวาบวิบระยิบฉาย

แจ่มกระจายพรายพราวกลางชล

ขึ้นฟุ้งฟุ้งฟุ้งระอองฝน

บ้างคู่คั่นฟุ้งน่าน้ำค้างตำข

ลอยส่างกลางกระแสดลล่อน

ประชุมซ้อนแฉ่งชลขึ้นวนเวียน

จึงลอยเด่นเดี่ยววัดเจ็วเจ็ว

คาชเคียวรุเพลินจนเกินมา

ไซตตะคุ่มเคียงเคียงเรียงรุกษา

จะแลขวาควันค้ำค้ำค้ำค้ำค้ำค้ำ

๕. จินตนาการที่แปลกใหม่ เรื่องพระอภัยมณีมีความแปลกใหม่อีกหลายประการ ซึ่งถือ

ได้ว่าเกิดจากจินตนาการของสุนทรภู่ เช่น ความใหญ่โตมหึมาของเรือโจรสลัดหัวงู สำเภาสะเทินน้ำ
สะเทินบกของพราหมณ์โมรา ฝนเทียมของพราหมณ์सानน ธนูซึ่งสั้นทีละเจ็ดดอกคู่จับกันของ
พราหมณ์วีเชียว โต๊ะเคลื่อนที่ได้เองและดนตรีซึ่งบรรเลงด้วยกาไรลาของนางละเวง และการ
ลำเลียงทางอากาศที่ว่า

จึงให้พราหมณ์สามคนผูกกลว่าว

ให้แปลงกายคล้ายฝรั่งขึ้นนั่งคาน

เชือกนำมันขันกวันเป็นบ้านวัง

ให้หย่อนล้ามข้ามภูเขาล้ำอาหาร

โพงมบนผ่านกลุ่มชะอุ่มหมอก

สายรอกยาวไวยผ่อนหย่อนทหาร

เจ้าพราหมณ์ย่านอาคมเรียกลมมา

ด้วยกำลังลมลิ่วปลิวเวหา

พอเวลาต้นห้องได้สองยาม

ก็ไยรอกลงในวังได้ทั้งตาม

จินตนาการเหล่านี้ต้องนับว่าเป็นความคิดก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เพราะในเวลาต่อมา
เมื่อความเจริญทางวิทยาศาสตร์มีมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นความจริงได้ทั้งสิ้น ยิ่งไปกว่านั้น
เรื่องพระอภัยมณียังประกอบด้วยจินตนาการที่สร้างขึ้นด้วยระบบสัญลักษณ์อันมีความหมายเกี่ยวเนื่อง
กับจุดสำคัญของเรื่องและตัวละคร กล่าวคือสุนทรภู่ใช้ทะเลและเพลิงเป็นสัญลักษณ์ของความว่าเหว
อ้างว้างดังได้กล่าวถึงทะเลและเพลิงไว้ดังนี้

เห็นกว้างขวางว่างโวงโล่งละลิว

เกาะกระพุ่มคุ่มเคียงเรียงเรียงราย

แล่นออกจากปากอ่าวลมว่าวส่ง

คู่อ้างว้างกลางทะเลว่าเหวใจ

ให้ทิวทิวทิวทิวทิวทิวทิวทิวทิว

จะเหลียวซ้ายแลขวาก็น่ากลัว

สะบัดซงปลายปลิวทิวทิวทิวทิว

ชลาลัยลมคลื่นเสียงครืนครึก

นางสาวสาวชาววังนึ่งเซงแฉ่
ใต้ปล้ำตาว่าแห้วทะเลวน
หงษ์น้ำเขียวเกลียวคลื่นเสียงควั่นควัก
บ้างคลื่นเทียนเวียนวังเข้าพิงกัน
และ

พระเป่าปี่เปิดเสียงสำเนียงเอก
ละห้อยทวนครวญเพลงบรรเลงตาม
พิศลาดแคล้วแก้วตามาวัวแห้ว
บ้านนึ่งองสองคนกับสุกนึ่งอัย
เรื่อยเรื่อยเจื้อยวายุพัดแล้ว
หอมรวยรวยช่วยชื่นรื่นฤทัย
ด้อยตะวัตตคีเจ้าพี่เอ๋ย
แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสุมาลัย
จួយจายชื่นรื่นรวยระหวายทอด
ทวนวนำค้ำพรางพรมลมว่าเพย
เสนาะดังวังเวงเป็นเพลงพลอด
วิเวกแว่วแจ้วในใจรัญจวน

แล้วชื่นนึ่งยังแก้วเป่าปี่แก้ว
ไอแสงทองส่องฟ้านภาลัย
ลมเจื้อยเจื้อยเรื่อยรินกลิ่นกุหลาบ
แดนสงสารบ้านเรือนเพื่อนที่นอน
เจ้าพี่เอ๋ยเคยเวียงอยู่เคียงข้าง
ไอยามคืนชื่นแฉ้วนะแก้วตา
แม้เสวีจศักคักคืนยามตื่นหลับ
ห่างถนอมหอมอื่นไม่ชื่นชวน
เวตาเข้าสาวหยุดก็สุดหอม
รสรื่นชื่นใจสิ่งใดเลย
อยู่บ้านดินตื่นทุกขเป็นสุขสุด
สามภักดีเจ้านายไม่วายเว้น

ตะลิ่งแลเกาะแก่งทุกแห่งหน
ดุมวิมณหมอกกสิมชะอุมควิน
ไม่รู้สีกสมประดีไม่มีขวัญ
ให้หวาดหวั่นวิญญูระอาใจ

เสนาะดังพิงวิเวกกังวานหวาน
ไอสงสารสุริย์ฉายจะบ้ายคล้อย
ท้องทะเลแลปล้ำใต้เควรัสร้อย
จะต้องลอยไปอยู่หนตำบลใด
เหมือนเสียงแก้วกตอยจิตพิสมัย
เหมือนไกลไกลเข้ามาแล้วแก้วพี่เอ๋ย
จะละเลยเรวร้อนไปนอนไหน
แม้เด็ดได้แล้วไม่ร่วงให้ห่างเขย
จะกล่อมกอดก่าจะหลับกับเขย
ใครจะเขยใจมื้องประคองนวล
เสียงจอตจอตชช้อยละห้อยทวน
เป็นความชวนประโลมใจม้วนพา
วิเวกแว่วแจ้วสำเนียงส่งเสียงใส
ดวงตอกไม้ชื่นช้ออรชร
ละอองอาบซาบทรวงดวงสมร
จะอาวรณ์ว่าแห้วอยู่เอกา
จะอ้างว้างห่างเหินเสนา
จะดับหนาน้ำกถึงคะนึ่งครวญ
ภิรมย์รับขวัญประคองครองสงวน
ไม่เหมือนนวลเนื้อหอมถนอมเขย
ไม่เหมือนกล่อมกดินเกลี้ยงเคียงเขย
ไม่เหมือนเขยใจมื้องระรื่นเย็น
มายงผูกชยากแค้นถึงแสนเจ็ญ
อยากไปเห็นถิ่นฐานบ้านเมืองเอย

จะเห็นได้ว่าสุนทรภู่ ใช้ทะเลและเพลงปี่เป็นสัญลักษณ์ แสดงความอ้างว้างว่า เหว่ ซึ่งเป็นจินตนาการอันสูงส่ง นอกจากยังมีสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่สุนทรภู่นำมาใช้อีกเช่นในบทศักรวีย์เป็นต้น เหล่านี้ทำให้เรื่องพระอภัยมณีมีความตื่นตาจับใจผู้อ่านตลอดมา

คุณค่าทางด้านความรู้

สิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสุนทรภู่เป็นผู้มีการศึกษา มีความรอบรู้ในด้านต่าง ๆ มากมาย และสุนทรภู่ได้ถ่ายทอดความรู้ของท่านไว้ในวรรณกรรมที่แต่งขึ้นมาด้วย ฉะนั้นวรรณกรรมของท่านจึงมีคุณค่าทางด้านความรู้ ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

ก. ความรู้เกี่ยวกับคติชาวบ้าน สุนทรภู่อ้างถึงความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านไว้ในวรรณกรรมหลายเรื่อง หลายแห่ง ดังนี้

๑. ความเชื่อ ในเรื่องการปลูกบ้านปลูกเรือนเชื่อว่าหากไม่ไผ่บั่นลงจะทำให้ ได้รับเคราะห์ที่ตกกล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงตอนเดินทางผ่านชลบุรี ว่า

อันพวกเขาชาวประมงไม่ไผ่ข่อยหยิบ	ถ่วงคืนทับปากกัศัตต์เขมร
จะไต่กินข้าวเขากักราวเพล	คู่จิตเจนนโศคนในโคธนม
จึงมั่งคั่งตั้งบ้านในการบาป	แต่ต้องสาปเคหาให้สาสม
จะปลูกเรือนก็มีไผ่ไผ่บั่นลง	ใครขึ้นทำก็ระทมด้วยเพลิงธาม
ไอ้ดูเรือนเหมือนอกเราไว้คู่	ผู้ใดจึงไม่ออกเยี่ยมสนาม
หรือต้องสาปบาปหลังยังคิดตาม	ผู้หญิงงามจึงไม่มีปราณีเลย

ความเชื่อในเรื่องจักรวาลของชาวบ้านนั้น สุนทรภู่อ้างไว้ในนิราศอิเหนาว่า เมืองสุวรรณคีรีตั้งอยู่บนยอดเขาไกรลาส มีป่าหิมพานต์อยู่ตรงเชิงเขา และในบ้านจะมีสัตว์นานาชนิดอาศัยอยู่

หรือไปปะพระอาทิตย์พิทวาต	ไปร่วมอาสน์เวชยันต์คันคอง
หรือเมฆลาพาชวนนวลละออง	เที่ยวลอยดั่งเทียนฟ้าขมสาคร
หรือไปริมหิมพานต์ชวนไกรลาส	บริเวณเมรุมาศราชสิงขร
หรือจะออกนอกนภินันท์อิสินธร	เที่ยวลอยร่อนรอบฟ้านภาลัย

ในนิราศควศเจ้าฟ้าสุนทรภู่อ้างถึงเรื่องความเชื่อในการพิจารณารูปของเงาไม้ในยามวิกาลไว้ว่า

ถึงย่านขวางบางทะแยงเป็นแขวงทุ่ง	ดูเว้งว้างว่างตะแวกเป็นแฝกเผือ
เห็นไวไวไม่พุ่มคลุมคลุมเครือ	เหมือนรูปเสื่อสิงโครูปโคควาย
ท่านบิครสอนหนูให้รู้ว่า	มันคืนหน้าออกนั้นก้นฉิบหาย
แม้ปากมันหันเข้าข้างเจ้านาย	จะล้มตายพรายพลค์เว้งค์ครอน

ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามนั้น ปรากฏอยู่ในเรื่องพระอภัยมณีหลายคน เช่น เชื่อว่าวันดีค่า
เป็นวันดีสำหรับภารตสิกขาบท และ เดือนสี่ขึ้นสิบห้าค่ำเป็นฤกษ์ครองเมือง ดังนี้

ฤกษ์วันนั้นดีค่าเป็นอำมฤก	โคจรขงชกีสันวิคิปัดใหม่
ฝ่ายฝรั่งสังฆราชพระบาทหลวง	องเลขดวงตักษณังจันทร์ชูชันษา
จึงว่าเดือนสี่ฤกษ์เบิกกราชา	ขึ้นสิบห้าค่ำนั้นเป็นวันดี

เกี่ยวกับโชคตางนั้น ในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่เมืองการเวกจะถูกชาวลังกาเผาเอาควาย ได้
มีตางร้ายต่าง ๆ เกิดขึ้นแก่เจ้าเมืองการเวก ดังนี้

แสนวิโยคโศกทรวงโห่งวงเหงา	จนชูปคว่ำศรีหมองไม่มองใส
ทั้งชำเค้าท้าวพระยาเสนาใน	พลอยหม่นไหม้ใจคว่ำด้วยเจ้านาย
พวกท้ามแสนสุวงคั่นางสนม	ไม่ทวิมลัดหน้ากศาศยาย
ทั้งไพร่ฟ้ามาช่างกัวางววย	ฝูงวัวควายตายท่าทั้งธานี
สังคสันพิณพาทย์ระนาดฆ้อง	สยคสยงเย็นเยียบเจียบกรุงศรี
ครันกตางวันควันมัวทิวบุรี	กลางคืนมีศาวทางเป็นตางเมือง
อากาศลันครันครันเหมื่อนบินก้อง	กาก็ร้องวาวาท้องฟ้าเหลือง
อุกาบาดผาศพุงแสงรุ่งเรือง	ตกกกลางเมืองมีตางต่างตางกัน

ความเชื่ออีกอย่างหนึ่งของชาวบ้านคือความเชื่อเรื่องเวทย์เบญจเพส ในเรื่องพระอภัยมณีกล่าว
ถึงเคราะห์กรรมของคนวัยนี้ว่า

ชันษาอย่างชายี่สิบสี่เศษ	เบญจเพสจึงต้องดกระหกระเทิน
อังคารเข้าเสาร์ทับแทบยับเยิน	โทบึงเอญพรากพลัดพระภัสศดา

๒. ตำนานของสถานที่ต่าง ๆ สุนทรภู่มักแทรกความรู้เกี่ยวกับตำนานของสถานที่ต่าง ๆ
ไว้ในวรรณกรรมของท่านเสมอ เช่นในนิราศพระบาทเมื่อเดินทางผ่านสามเสนก็เล่าตำนานของตำบล
นี้ไว้ว่า

ถึงสามเสนแจ้งความตามสาเหนียก	เมื่อแรกเรียกสามเสนทั้งกรุงศรี
ประชุมจุดพุทธรูปในวาริ	ไม้คตือนทริชธรวาบาดาลดิน
จึงสาปนามสามเสนเป็นชื่อคั้ง	เออชาวกรุงกลับเรียกสามเสนขึ้น
นี้หรือวิกจะมีน่าเป็นราคิน	แต่ชื่อคินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ

ในนิราศพระบาทเช่นกัน เมื่อผ่านสถานที่ซึ่งเรียกว่าเขาขาด สุนทรภู่อีกกล่าวถึงตำนานว่า
ถึงเขาขาดพี่ตามถึงนามเขา ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังที่กังขา
ว่าเดิมรถศกัณฐ์เจ้าลังกา ลักสีดาโฉมฉายมาท่ายรถ

ทนิพระวามกัลวีจะคามมารุกรบ
ศิลาแตกแหลกลงด้วยกรวด

กงกระทอนซากระจ่ายทลายหมด
จึงปรากฏคิ่งนามมาตามกัน

ในนิราศสุพรรณ สุนทรภู่กล่าวถึงตำนานของตำบลเขาควายและตำบลบ้านทิงไว้ดังนี้

เขาควายรายร่องน้ำ
ว่าพญาพาลีทยาน
ศิระกระบือกระบาน
นิกเช่นเป็นรอยน้ำ

นิทาน นานเฮย
ยุทธพิศว
บั้งบั้ง ยังแสบ
เหนียวแน่นเห็นรอย

ผู้เล่าเล่าเรื่องหยาน
ท้าวอุทองมาตึง
แหวะขอเชือกหนังชิง
สาข่านบ้านเขาคิ่ง

บ้านทิง
ดินคิ่ง
เขาไม้ ไร่แสบ
คิ่งทิงแปลง

เมื่อค่านบ้านบางนายไกร สุนทรภู่ได้เล่าเรื่องไกรทองไว้ ในนิราศพระประชมว่า
บางนายไกรไกรทองอยู่คลองนี้
ไปเช่นฆ่าชาละวันให้พลันคาย
ได้ครอบครองสองสาวชาวพิจิตร
เหมือนตัวฟัน ได้ครองค่น้องยา

ชื่อจึงมีมาทุกวันเหมือนมันหมาย
เป็นเตีตชายเขี้ยวชาญผ่านวิชา
สมสนิทนางจระเข้เสนหา
จะเกือหน้าพางามชื่นครามควัน

และเมื่อถึงตำบลโพเตี้ยก็มีเรื่องพระยาภางพระยาพาน สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระประชม
ตอนหนึ่งว่า

ถึงโพเตี้ยโพเตี้ยเหมือนคำกล่าว
เป็นเรื่องราวเจ้าฟ้าพระยาพาน
แล้วปลุกพระมหาโพธิ์บนโชดใหญ่
อันเท็จจริงสิ่งไรเห็นไกลตา

แต่โครวสามอ้อมเท่าพ้อมสาน
มาสังหารพระยาภางองค์บิดา
เผชิญโต้เตี้ยคำเพราะกรรมหนา
เขาล่ามาก็เล่าให้เจ้าฟัง

แล้วสุนทรภู่ก็เล่าเรื่องพระยาภางพระยาพานไว้ ในอีกตอนหนึ่งของนิราศพระประชมว่า

ด้วยคิมเรื่องเมืองนั้นถวัลยราช
เอาพานทองรองประสูติพระบุตรา
พอโทรทวยวายกาจไม่พลาดเพื่อง
พระยาภางส่งไปให้นายพราน
ยายหอมวิ้งไปเอาไว้เลี้ยง

เวียงพระญาติพระยาภางสืบวงศ์
กระทบหน้าค่น้อยน้อยเป็นรอยพาน
ผู้ใดเลี้ยงลูกน้อยจะพลอยพลาญ
ทิงที่ธารน้ำใหญ่ยังไม่คาย
แก้วก็เพียงลูกรักไม่หักหาย

ใครถามได้ไม่แจ้งให้พร่งพราย
 ครั้นเติบโตได้วิชาตาปะขาว
 รู้ผูกหญ้าภาพยนต์र्मนต์จึงจึง
 พระยากลงมาจับก็วิบวบ
 ค่ายท้าวพร้อมรณาทระยาพาน
 เข้าหาพระมเหสีเห็นมีแผล
 เธอรู้ความถามได้ ได้สำคัญ
 ครั้นถามไถ่ยายหอมก็ยอมคิด
 เธอโกรธอาชายานนั้นวายชนม์
 แทนคุณตามความรักแต่ทักว่า
 ที่ยายตายหมายปักเป็นหลักประโคน
 จึงสาเหตึกเรียกย่านบ้านยายหอม
 ครั้นเสร็จสรรพกลับมามาหาจารย์
 จึงทำเมรุเกณฑ์พลพลรบ
 แล้วปลดเปลื้องเครื่องกษัตริย์ชิตยา
 กับธาตุใส่ในครุบรรจุไว้
 จึงเลื่องลือชื่อว่าพระยาพาน

ลูกผู้ชายขึ้นชิตสู้บั้ง
 แก่เป็นชาวเชิงพนมอาคมขลัง
 มีกำลังลือฤทธิ์พิสดาร
 ตีกระหนาบทัพนั่งถึงชนสาร
 จึงได้ผ่านภพคองกรุงสุพรรณ
 จึงเล่าแต่ความจริงทุกสิ่งสรรพ
 ด้วยครวรวนนั้นคนเขารู้ทุกผู้คน
 ด้วยปกปักรักษาซึ่งเหตุผล
 จึงให้คนก่อสร้างพระปรางค์ประโทน
 ต้องเช่นช่างกันเพราะกรรมเหมือนคำโพร
 แต่ก่อนโพ้นพนมมาเป็นช้านาน
 ด้วยเติมจอมจักรพรรดิธิฐาน
 เหตุด้วยบ้านนั้นมีเนินศิลา
 ปลงพระศพพระยาางพร้อมวงศา
 ของบิดามารดาแต่ก่อนกาล
 ที่ถ้าได้เนินพนมประสมสถาน
 ผู้สร้างฐานเชิงพนมประสมทอง

ในนิราศวัดเจ้าฟ้า สุนทรภู่เล่าตำนานเมืองปทุมธานีหรือสามโคกไว้อย่างสอดคล้องกับเรื่อง

จริงว่า

พอเลยนาคบาช้ำถึงสามโคก
 ถามบิคาว่าผู้เฒ่าท่านกล่าวไว้
 หวังจะไว้ให้ประชาเป็นคำจ้าง
 พอทำกินสิ้นบุญไปสูญดับ
 จึงที่นี้มีนามชื่อสามโคก
 ครึ่งพระโกศโปรดปรานประทานแปลง
 ชื่อปทุมธานีที่เสด็จ
 รัชสังครวณที่สำนัก

เป็นคำโลกสมมุติสุดสงสัย
 ว่าท้าวไทพระอุทองเรือกองทัพ
 ด้วยจะสร้างบ้านเมืองเครื่องประดับ
 ทองก็กลบกลายสิ้นเป็นดินแดง
 เป็นคำโลกสมมุติสุดแดง
 ที่ตำแหน่งมอญมาสามภักดิ์
 เดือนสิบเอ็ดบัวออกทั้งดอกผัก
 พระยาพิทักษ์ทวยหาญผ่านพารา

สุนทรภู่เล่าเรื่องพระปูละแก่งแห่งวัดพนันเชิง อยุธยาไว้ในอีกตอนหนึ่งของนิราศวัดเจ้าฟ้าว่า

มีศาลาทำน้ำคูดำขึ้น
บิดาพร่ำว่าเล่าให้เข้าใจ
ถ้าบ้านเมืองเคืองเข็ญจะเป็นเหตุ
แม้้นพาวาผาสุกสนุกสบาย
แต่เจ็ดบ้านย่านน้ำก็นับถือ
ด้วยบนบานการไต่ตั้งใจจง
แล้วก็ว่าถ้าใครนำใจบาป
ตรงหน้าทำสาชตเป็นวนวิ

ร่วมระรื่นรุกชาน่าอภัย
ว่าพระใหญ่อย่างเยี่ยมที่เสียดาย
ก็อาเพศพิงหลุคทรุคสลาย
พระพักตร์พรายพรพริ้มคู่มองค้
ร้องเรียกชื่อว่าพระเจ้าปู่เถากง
ฉลององค์พุทธคุณกรูณัง
จะเข้ากรวนเกรงจะทับต้องกลับหลัง
ดูพลังพลังพุ่งเขี้ยวน่าเสียวใจ

๓. นิทานชาวบ้าน สุนทรภู่แทรกนิทานเรื่องกระต่ายกับจระเข้ไว้ในเรื่องลักษณะวงศ์
ตอนลักษณะวงศ์พานางเกสรไปเมือง ระหว่างทางนางเกสรถามว่าเหตุใดกระต่ายจึงไม่ลงไปกินน้ำในบ่อ
หรือในสระเหมือนสัตว์อื่น ๆ

พระศดับวาทีนุพิณถาม
นี่แน่นอนที่จะเล่าให้เข้าใจ
ตะเข้มันแต่เห็นเข้มันหมาย
ก็โผล่ โพล่งพียงพามแล้วคาบพา
กระต่ายน้อยนึกฉลาดควาคว่า
ร้องชื่อชื่ออกไม่คว้ามคำรามครวญ
ถ้าเอ็งร้องฮ่าฮ่าแล้วซำกั้ว
ตะเข้โตโง่งง่าเขลาปัญญา
ควันร้องฮ่าฮ่าปากไม่ทันหับ
อ้ายกุ่มก็อดั้นชาคออกทันที
ตั้งแต่นั้นกุ่มก็ไม่มีฮัน
จึงสู้กินน้ำค้างอยู่กลางไพร

จึงแจ้งความคามสารบูรณไซ
กระต่ายไพรเติมลงกินคงคา
พอกระต่ายงกินที่คืนทำ
คำรามร่าฮื่อฮื่อกระหิมครวญ
เหวยกุ่มภาอย่าคิดให้ผิดควน
ไม่เห็นควรวกั้วเกรงเท่าฮิดา
พอทูนหัวอุกชอวานอย่ว่า
ก็ร้องฮ่าฮันเห็นว่าเป็นคิ
กระต่ายผลับโคตโพล่งไช่งหนี
ด้วยต้องมีเท้าดิบกระต่ายไพร
กระต่ายกั้วกุ่มก็อดั้นได้
จะเท็จจริงอย่างไรไม่รู้เลย

ในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่ได้เล่าเรื่องกำเนิดของข้าวซึ่งออกรวงเป็นข้าวสารแทรกไว้ว่า

อันเกาะแก้วพิสดารสถานนี้
แต่คราวหลังครั้งสมุทโคตม
เธอทำไร่ไถ้ที่ริมภูเขาลวง
โคตมพิชิตอยู่แต่บุราณ

โภชนาสาธิตก็มีถน
มาสร้างสมสิกษาสมาทน
ครันแตกรวงออกมาเด่นเป็นข้าวสาร
จงคิดอ่านเอาเคียวมาเกี่ยวไป

เมื่อตอนที่พระอภัยมณีเข้าไปหานางผีเสื้อสมุทรแล้วจะเอาไฟเผาไหม้ มีเทวดาออกมาห้ามไว้
แล้วเล่าเรื่องนางผีเสื้อสมุทรให้พระอภัยมณีฟังว่า

ฝ่ายมโหรีซึ่งขวเทวราช
เป็นเรื่องลึกลับคำบรวรพ้องนันทัง
นางผีเสื้อเมื่อแต่ก่อนเป็นกอนหิน
นางอสูรชาติก่อนได้พรชัย
แล้วขึ้นจากปากผิงมหรณพ
ต้องไฟกรดมศไหม้ทั้งกายา
กับดวงใจไม่ดับไปกลับชาติ
ถูกไอน้ำชาติไอแผ่นดิน
เป็นหน้าคาซาซึ่งอันแรงฤทธิ์
นับอนันต์วันคืนได้หมื่นปี
ขึ้นต้องแสงพระอาทิตย์ยังฤทธิ์กล้า
ได้เป็นใหญ่ในแม่น้ำอินมาน
ซึ่งเข้าผีเสื้อเนื้อเป็นหิน
มันเผาจีปี้คางด้วยธาตุไฟ
ถึงฆ่าพื้นดินโลกก็ไม่ม้วย
ต่อเพลิงกาฬพลาญพิภพจบสกล

จึงประกาศเล่าตามเนื้อความตลึง
แต่ครั้งคังฟ้าทะเลเมรุไกร
อยู่กระชั้นรัฐสมุทรมหาชาติไหล
ออกดวงใจฝากแสงแห่งศีลา
ไปรุกรบพระเพลิงที่เชิงผา
ยังแต่ว่าอายุสุวิรินทร์
เป็นปีศาจซึ่งทรนกับกอนหิน
บันดาลหินนั้นไ้งออกออกทุกที
ด้วยพระอิศวรารักษ์พระลักษมี
จึงเป็นผีเสื้อสมุทรมุศทายาน
ปราบบรรดาพวกบีคางด้วยอาจหาญ
ใครล้างผลาญชีวิตไม่บรรลือ
เพราะสุดสิ้นวาโยอาไปไหล
จะคืนได้กินมนุษย์ปฤชาน
เพราะเหตุด้วยกำเนิดเกิดหลายพัน
จึงสิ้นชนม์ชิวานกาลยี่

อีกตอนหนึ่งในเรื่องพระอภัยมณี พระโยคีได้เล่าเรื่องเมืองจมนให้สุดสาครฟัง ดังนี้

โยคีครุผู้เล่าจึงเล่าเรื่อง
เพราะพรากพระโคดมจึงจมนไป
เมื่อแรกล้มสมเพชพวกมนุษย์
พลไฟ ไม่น้อยสักร้อยล้าน
มันเวือชดพลัดเข้ามาเหล่านี้
อัยารอวังบังอาจจะพลาตแพลง

นี่คือเมืองท้าวบีกาภาษาไสย
เห็นแต่โบเสมามาช้านาน
มาม้วยมุตมรณาหนักหนาถลาน
ออกอาหารทิวคายจึงร้ายแรง
เป็นเหยื่อพิพวกมันล้วนชั้นแข็ง
ออกกำแพงไปเสียเจียวประเดี่ยวน

เรื่องผลประหลาดซึ่งมุศชั้นกลางป่าที่มีชื่อว่านมหะธรณี หรือ ดินถนัน นั้น สุนทรภู่เล่าไว้
ในเรื่องพระอภัยมณี ตอนนางละเวงหนีพระอภัยมณีเข้าไปในป่าแล้วพบผลชนิดนี้ ว่า

ฝ่ายอารักษ์ศักดิ์สิทธิ์สถิตสถาน
 ฐานันหรือชื่อว่ามีพระชนม
 ผุงสัตว์ไพโรดิอินทกสินหอม
 ด้วยหวานเย็นเห็นประเสริฐเลิศกำลัง
 อายุยืนชื่นชุ่มเป็นหนุ่มสาว
 ดึงแก่เฒ่าเข้าเรือนสามร้อยปี
 ทั้งเนื้อหอมกล่อมกลิ่นระวีวัน
 เราได้กลิ่นดินถนันทให้วิญจวน
 ให้อยู่เฝ้าชาวองศาคราดครึ่งซีก
 ต่อได้กลิ่นดินถนันทเมื่อวันใด

จึงแจ้งกวางกับวัดพามารศรี
 ถึงพันปีคู่ชื่นเหมือนบินคัง
 มาพร้อมเพราะจะกินถวิลทวง
 กำจัดทั้งไรคาไม่วาคี
 ผีวันนั้นราวกับทองละอองศรี
 ก็ไม่มีมีวมองละอองนวล
 เป็นที่ชื่นเชยบุรุษสุดสงวน
 ด้วยพระพระอิศวรเธอสาปไว้
 สุดจะหลีกเลี้ยงกรรมจะทำไฉน
 จึงจะได้เต็มกายสบายบาน

ข. ความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม วรรณกรรมของสุนทรภู่
 ให้ความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมหลายประการ คือ

1. การแต่งกาย สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องการแต่งกายของคนสมัยนั้นไว้ว่า ชายจะนุ่งโจง-
 กระเบน หญิงฉายเป็นชาววังก็ห่มผ้าสะไบ ส่วนชาวบ้านจะแต่งตัวอย่างทะมัดทะแมง คือห่มตะแบงมาน
 สาวชาววังจะใช้ขนเฒ่าสอยไหมให้เรียบร้อย และเครื่องเสริมความงามอีกอย่างหนึ่ง นอกจากแป้ง
 ก็คือขมิ้น ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระบาท ว่า

สงสารนางสาวในที่ไปด้วย	ทั้งโตด้วยเครื่องแต่งแป้งขมิ้น
ทวิกระจกตกแตกกระจายดิน	เจ้าของผืนหน้าหาน้ำตาลอ

สำหรับหญิงชายชาวเมืองนั้นก็มิมีลักษณะการแต่งกายดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศภูเขาทอง
 และนิราศวัดเจ้าฟ้า คือ

ถึงเกวียนบ้านมอญแต่ก่อนเก่า	ผู้หญิงเกดงามตามภาษา
เคียงนมมอญตอนไวจุกเหมือนตุ๊กตา	ทั้งผัดหน้าจิบเข้ามาเหมือนสาวไทย

และ

ได้รู้เรื่องเมืองประทุมค้อยชุ่มชื่น	ดูภูมิพันวัดบ้านขนานหน้า
เห็นพวกชายค้ามอญแต่ก่อนมา	ฉ้วนสักขาเขียนหมึกจารึกพง
ฝ่ายสาวสาวกล้ามวยสวยสะอาด	แต่ยาตอยู่ว่างผ้าถุง
ทั้งห่มผ้าตาหรีเหมือนสีรุ้ง	ทั้งผ้าถุงนั้นก็อ้อมสงกรอมตีน

สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องการแต่งกายของกษัตริย์ไว้อย่างค่อนข้างละเอียดในนิทานเรื่องพระอภัยมณี กล่าวคือพรรณนาเครื่องประดับแต่ละชิ้นอย่างถี่ถ้วน และกล่าวถึงการแต่งกายในโอกาสต่างๆ ซึ่งไม่เหมือนกันทั้งแบบและสี เช่นการแต่งกายของสินสมุทรเมื่อคอนเดินทางไปเยี่ยมพระอัยกาที่เมืองรัตนา สุนทรภู่บรรยายว่า

พลงมุ่นเกล้ามาดี ใต้พี่น้อง	นุ่งยกทองเทพพนมดูคมธา
เข็มขัดเพชรเจ็ดกระหวัดคาดประจำ	ลูกปะหล่องยาราชาวดี
ทองพระกรวช้อนนวมสวมพระหัตถ์	เนาวิตันวาคาค่างวงศรี
สังวาลแววแก้วแก้งเพชรมณี	ผูกวลีลายลอยตัวนพลอยเพชร
ขำมรงค์ทรงรายพรายพระหัตถ์	แจ้งจำรัสรุ่งแววล้วนแก้วแก้ง
กรรมเจียรจวช้อนกุณฑลเม็ด	ใต้เกือกเพชรเพทายวิมวรายพลอย

ชุดสาคกรเมื่อตอนอยู่เมืองการเวกก็มีเครื่องทรงงดงามไม่แพ้ของสินสมุทรซึ่งที่กล่าวมาแล้ว คือ

สองกษัตริย์จัดแจงแต่งประดับ	ใต้สร้อยทับทรวงสังวาลประดานสาย
คาดบันเหน่งปลั่งเม็ดเพชรเพทาย	สะอึงพรายพลอยวามอวามเวียง
แล้วใต้อย่างช่างชฎามาประดับ	เอาแก้วแกมแซมกับหนังเสือเหลือง
มงกุฎกลายปลายจิบกตัมมะเพื่อง	ประดับเนืองแน่นเสียดกรวเจียรจอน
พระพาทาพาทูร์ดกระจัดแจ่ม	ล้วนนิตนมนเนาวิตันประภัสสร
แล้วสวมสร้อยนวมรองทองพระกร	สลับช้อนแสงแก้วดูแพรวพราย
ขำมรงค์วาวเขียวขาวเหลือง	อวามเรืองนิ้วพระหัตถ์จำรัสฉาย
ใต้เกือกทองรองบาทแล้วนาฏกราย	พระผันผายพามานั่งบัลลังก์วิตัน

และตอนที่นางเกษราจะเข้าพิธีอภิเษกกับศรีสุวรรณนั้น สุนทรภู่กล่าวถึงเครื่องทรงของนางไว้ ดังนี้

สีพี่เจียงเคียงองค์ประจงจัด	คาดเข็มขัดกตัมเม็ดเพชรประดับ
ห่มสะไบรวทองมีรองขับ	สอดสังวาลบานพับประดับพลอย
ทั้งสร้อยนวมสวมพระคอระออ่อน	ทองพระกรแตกกระจ่างอย่างทิ้งหย้อย
ขำมรงค์เวียนแก้งทั้งเพชรพลอย	ดูเวียนร้อยนิ้วพระหัตถ์จำรัสเรือง
ทรงมงกุฎบุตรีมณีประดับ	กระจ่างจับมุดค่องระอองเหลือง

๒. หลักธรรมทางศาสนา ในเรื่องพระอภัยมณีสุนทรภู่ได้สอดแทรกความรู้เรื่องหลักธรรมของพุทธศาสนาเอาไว้โดยหยิบยกขึ้นมากล่าวให้เข้าใจง่ายและจำง่าย เช่นตอนที่โยคีสั่งสอนนางผีเสื้อกิ้งกล่าวว่า

จงตัดบ่วงห่วงโยอาลัยลาญ
ทิ้งเพราะเคราะห์กรรมทำให้วุ่น
เห็นมิได้ ไปอยู่เป็นคู่เขย
อย่าควรวคิดติดตามด้วยความโกรธ
จงยับยั้งฟังคำรูปรำพัน

อย่าปองผลาญลูกหัวของตัวเลย
จึงสิ้นบุญวาสนาสีกาเอ๋ย
ด้วยสองเคยปลุกเลี้ยงกันเพียงนั้น
จะเป็นโทษกับสีกาเมื่ออาสัญ
ไปสวรรคันฤพานชำระใจ

พระอภิรมณ์เทศน์โปรดนางผีเสื้อเมื่อตอนที่นางมาอ่อนวอนให้พระอภิรมณ์ก็กลับไปอยู่กับนาง
ตามเดิมว่า

จงฟังธรรมคำนับดับโมโห
แล้วทรงเดชเทศนาภาษาไทย
คือรูปพรสกลินเสียงเคียงสัมพันธ์
ครั้นระงับดับขันธสันดาน
อย่าลุ่มหลงจงอุทิศสำหรับวิชาศีล
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคิดอุบาย

ให้โทษโศร่าร้างเชื่อมค่อยเชื่อมไซ
ด้วยความในโตก็ยี่สี่ประการ
ที่ศฤงษณ์ทวงแหวนไม่แก่นสาร
ย่อมสาธารณเปื่อยเน่าเสียเปล่าคาย
ให้เพิ่มภิญโญไปดั่งใจหมาย
จะจำตายหกนวกอเวจี

อีกตอนหนึ่งที่มีการแสดงหลักธรรมอย่างค่อนข้างละเอียด คือตอนที่โยคีเทศนาให้บรรดา
ภษัตริย์ซึ่งกำลังรบพุ่งคิดฟันกันอยู่ถึงขั้นแตกหักได้เกิดความสามัคคีปรองดองเลิกอาฆาตมาดร้ายต่อกัน
ท่านเทศน์ว่า

คือรูปพรสกลินเสียงไม่เที่ยงแท้
ความตายหนึ่งฟังให้เห็นเป็นประธาน
ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ดถึงเช่นนี้
อันคือหัวว่าอย่าทำให้จำตาย
หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขารอื่น
หนึ่งทำชั่วคู่เราเล่าลามก
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท
ใครสตัยซื้อถือน้ำมันในขันดี
อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท
เหมือนคุมวงกงเกวียนวนเวียนไป

ย่อมเผาแก่เกิดโรคโศกสงสาร
หวังนิพพานพ้นทุกข์สนุกสบาย
เพราะโลกก็คิดหาพาฉิบหาย
จะตกอบายภูมิขุมนวก
มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
จะตายตกในกะทะอเวจี
ใครทำชาติศีลห้าสิ้นวาสี
จะถึงที่พระนิพพานชำระใจ
นี้กว่าชาติก่อนกรรมทำใจ
อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น

ก่อนที่พระอภิรมณ์จะออกบวชก็ได้สั่งสอนลูกหลานไว้ ซึ่งนับได้ว่าเป็นความรู้เรื่องหลัก
ธรรมของพุทธศาสนาอย่างยิ่ง คือ

ทรงแก้ไขในข้อพระปรมัตถ์
 ย่อมระสมตมจังหวัดปฐพี
 พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกขวิอัน
 สันถวิธสันทุกขเป็นสุขสบาย
 ทั้งแก่เหล่าสาวหนุ่มย่อมลุ่มหลง
 เป็นหัวเมียเคียดชอคครันมรณา
 จงหวังพระปรมาศิวาโมกษ์
 เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน

วิสัยสัตว์สันพิภพพลวันศพลี
 โพรผู้ตีที่เป็นคนไม่พันตาย
 เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
 มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือนโรคา
 ด้วยรูปทรงดมเล่ห์เสนาหา
 ก็กลัวว่าผีสิงเห็นห่างกัน
 เป็นสันโศกสันสุขคนมนุษย์สวรรค์
 เหลือจะนับกับกตปัทธปทุธันคร

๓. พิธีกรรม สุนทรภู่ให้ความรู้เรื่องพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นพิธีของพราหมณ์ เช่นตอนอภิเษกศุคสาครกับนางเสาวคนธ์ มีดังนี้

ได้เวลาท้าวรังคมีองฤกษ์
 บันฑเทาว์คังกังวานชวนคนตรี
 ปุโรหิตคิดแวนวิเชียรเทียน
 โหมพินพาทย์ฆาตมีองก้องลังกา

พดผาเฒ่าเข้าเบิกขวัญบายศรี
 พวงโหรคมีองโห่งโองโธกา
 จุศเพลิงเวียนวนซ้ายไปฝ่ายขวา
 แควฝรั่งมั่งค้ำกลองมลายู

ตอนทำพิธีอภิเษกศรีสุวรรณในครองเมืองรวมจักร พราหมณ์ได้ตระเตรียมเครื่องประกอบ พิธีไว้ ดังนี้

ฝ่ายขุนนางต่างทำทุกตำแหน่ง
 พระที่นั่งตั้งแท่นทองประไพ
 ราชวคัฉัตรสุวรรณเป็นหลังนลค
 บายศรีแก้วบายศรีทองสองสำรับ
 มีพานทองรองพระแสงสำหรับบูช
 ทั้งแก้วทองกองเรียงอยู่เคียงกัน

ให้ตักแต่งปราสาททองอันผ่องใส
 เอาหนั่งไกรสรราชมาสถาศทบ
 พระเต้าคังสังข์กวตเตรียมสำหรับ
 เครื่องค้ำนบเทวาบูชายัญ
 อัฐภาอาวูททุกสิ่งสรรพ
 แล้วยักกันเสวตฉัตรจรัสเรือง

ต่อจากนั้นได้กล่าวถึงการทำพิธีของพราหมณ์ว่า

แล้วชวนองค์พงศักษตรีย์ชติยา
 จึงให้ศรีสุวรรณวงศ์เข้าสรงชล
 สะพรั่งพร้อมโหราพฤมาจารย์
 ศรีสุวรรณอักษิเจ้าที่ทรง
 พราหมณ์ก็อ่านมนต์พราหมณ์ตามธรรมเนียม

เสด็จมาพระโรงรัตนัชชาวล
 โนมณฑลмурธากระยาสนาน
 พนังกานเครื่องสำอางมาวางเตรียม
 สำอององค์มุคมีองละอองเอี่ยม
 นามันคี่เปี่ยมปากสังข์ค้อยทองตั้ง

ชาวประโคนต่างประโคนเสียงโครมครืน
น้ำกุหลาบอาบอบครตบองค์
สร้อยสังวาลบานพับประดับเพชร
ครั้นเสร็จสามพวาทมหัศจรรย์เคียงศิลา

พระทรงยืนมัตต์ผ้าขาวสรง
พระสอดทรงเครื่องกษัตริย์ชิตยา
มงกุฎเก็จนแก้วแก้วาวเวหา
มาเฝ้าคำบาทงษ์พระทรงธรรม

สุนทรภู่กล่าวถึงพิธีฝังศพเจ้าลิงกาที่อุคเรนไว้อย่างค่อนข้างละเอียด นับเป็นความรู้เรื่อง
พิธีกรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ

พนักงานการสำหรับระดับศพ
อันเยี่ยงอย่างข้างฝรั่งเกาะลังกา
ก็ต้องมีที่คายไว้ท้ายปราสาท
เป็นห้องหับลับที่กำบัง
โคจรบรรลยไปบอกพระบาทหลวง
มิใช่ขวางทางเช่นเป็นสำคัญ
ว่าเกิดมาสามัญคนทั้งหลาย
ครั้นคว้ายกายหลังฝังอินทรี
วิสัยกันว่าจะให้ไปสวรรค์
อันอินทรีชีวิตพลอยคิดไป
จึงฝังฝังหีบหินซีฟ้า
ว่ารูปเหมือนเรือนโรคโสโครกครั้น
เทศนาหน้าศพจนแล้วสวด
ให้เผ่าพวงศ่วงศานรากร
ครั้นสวดจบศพใส่ไว้ในถุง
อ่านหนังสือตือเทียนเวียนระวัน
ค่อยเดินตามขำหลังคนทั้งหลาย
บาทหลวงพระประพวักด้วยน้ำมันต์
หกศิระเขาศพใส่หลุมครุ
พระบาทงษ์ตรงฟ้าศิลาทับ
ให้ลูกหลานหว่านเครือและเชื้อสาย
ให้กราบลงตรงบัลลังก์ตั้งบูชา

ก็แต่งครบเครื่องอวรามคาภาษา
ทิวพระยาอยู่ปราสาทราชวัง
สำหรับบาทหลวงจะได้เอาไปฝัง
ถึงฝรั่งพลเรือนก็เหมือนกัน
มาควักดวงเนครให้ไปสวรรค์
ขึ้นแปดธรรมเทศนาคามชาติ
มีว่างกายก็ลำบากคือซากผี
เอาเท้าขี้นั้นด้วยอินโต
ว่าท่านนั้นนำเดินค่านินได้
ครั้นเท้ายังทางไหนไปทางนั้น
ให้บาทาเยี่ยงย่างไปทางสวรรค์
ให้สูญลับกับกลับปุพฺพันดร
พวกนักบวชบาทหลวงทั้งปวงสอน
นั้นมานอนคว่ำเวียงเคียงเคียงกัน
บาทหลวงนั่งห่มดำนำไปสวรรค์
ลูกศิษย์นั้นแบกหีบทั้งสี่คน
ที่นอนรายเวียงขวางกลางถนน
ตลอดจนห้องฝังกำบังดับ
แต่พอจุศพตุงเหมือนปรงปรับ
เครื่องค่านับนั้นก็ตั้งหลังศิลา
ได้ถวายข้าวตอกบอกรูปผา
เหมือนกรวยคำพระบาทไม้ชาควน

ค. ความรู้เกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองและสังคม สุนทรภู่กล่าวถึงสภาพบ้านเมือง ผู้คน และสังคมไว้ ในวรรณกรรมของท่านหลายเรื่อง ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เรื่องดังกล่าวได้เป็นอย่างดี อาทิ

๑. การประกอบอาชีพของชาวบ้าน ชาวบ้านในสมัยนั้นทำมาหากินกันตามที่สภาพแวดล้อมจะอำนวย เช่นถ้าอยู่ฝั่งทะเลที่เป็นชายเลนก็เที่ยวเก็บหอยโดยใช้วิธีตีกระดาน ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

อันนารีที่ยังสาวพวกชาวบ้าน	ตีบกระดานถือตะกร้าเที่ยวหาหอย
คู่แคล้วคล่องต้องแฉ่นแฉลบลอย	เอาซาห้อยทำเป็นหางไปกลางเลน
อันพวกเราชาวประมงไม่พียงหยิบ	ฉวนคืนฉิบปากกักขัดขม
จะได้กินข้าวเข้าก็ราวเพศ	คู่จืดเจนนโศคนในโคลนตม

ในนิราศเมืองแกลงเช่นเดียวกันที่สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ และอาชีพของพวกส่วย ดังนี้

ถึงศาลเจ้าอ่าวสมุทรที่สุทหาศ	เฉียบฉิลาศรีนตามช่องที่คลองขวาง
ถึงบ้านแกลงลัดบ้านไปย่านกลาง	เห็นมุ่งนางสานเชื่อนั้นเหตือใจ
แต่ปากพลอดมือสอดครุยกชก	จนมือหงกงอแงไม่แบได้
เป็นส่วยบ้านสานส่งเข้ากรุงไกร	เด็กผู้ใหญ่ทำเป็นไม่เว้นคน
พอพลบค่ำสำนักที่เรือนเพื่อน	ดูเหย้าเรือนชาวแขวงทุกแห่งหน
มุ่งด้วยไม้หวายโสมแสนพิกล	ไม่มีคนแล้วก็มีวันหลังคาวาง
ครั้นคนมาเอาหลังคาขึ้นคลุมคี่	ลูกตีเวีวัดไม้รั้วคาวาง
เวลาค่ำลาเหลือนด้วยเชือกวาง	ปืนมาข้างเรือนเหย้าที่เรือนอน

พวกที่มีอาชีพทางสักขโมยในสมัยนั้นก็ยังมีใช้น้อย ประกอบกับสภาพบ้านเมืองยังรกร้างอยู่มาก ทำให้การเดินทางไม่สู้จะปลอดภัย ดังที่สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศภูเขาทองว่า

ดูห่างบ้านช่องทั้งสองฝั่ง	ระวังทั้งสี่ตัวน้ำจะทำเข็ญ
เป็นที่อยู่ผู้ร้ายไม่วายเว้น	เที่ยวซ่อนเว้นตีเรือเหตือระอา

และ

ประมาณสามยามคล้าในอัมพร อ้ายโจจรจู้จ้วงเข้าฉวังเรือ

๒. ความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านในสมัยนั้น ส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ เช่นการทรงเจ้าเข้าผี การทำเสน่ห์ เชื่อในเรื่องความฝันและโชคกลางต่าง ๆ สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลงตอนที่ท่านไปดื่มเจ็บอยู่ที่นั่น ชาวบ้านก็ว่าเป็นเพราะถูกกระทำ

จนเดือนเก้าเข้าค่ำยังพรำฝน
ยั้งวังเหงาเศร้าซ้ำระกำใจ
ใต้เคลิ้มเคลื่นเห็นบิศาจประหวาดหน้วน
ท่านบิศาหาผู้ที่รู้มนต์
หลงระเมอเพื่อพูดกับผีสาว
แต่หม่อมแม่บ่าบิตชะงัดนัก
ใต้คนทรงลงมีเมื่อพี่เจ็บ
ไม่ถืองง้อขอสู้อำนาจเขา
ครันตาหมอลอโทษก็โปรดให้
แต่ชาวบ้านท่านถือข้างท้าวมด

ทุกคำปลบบ้านกว่าลวันน้ำไหล
จนลืมใช้คิดว่ากายจะวายชนม์
อินทวิสัยสิ้นเคียวพองสยงชน
มาหลายคนเขาก็ว่าต้องอาภักษ์
ที่เคียงข้างคนผู้ไม่รู้จัก
ทั้งเช่นวิกหลายวันค่อยบรรเทา
ว่าเพราะเก็บตอกไม้ที่ท้ายเขา
ท่านปู่เจ้าคุมแค้นจึงแทนทด
ที่จริงใจพี่ก็รู้ถือว่าปด
จึงสู้อคนึงไว้ ในอุรา

ตอนหนึ่งในนิราศพระประธม ชุนทรภู่งกล่าวถึงความเชื่อถือเรื่องเจ้าเรื่องผีของชาวบ้านไว้ ด้วยความเห็นใจว่าที่ควรเป็นเช่นนั้นก็เพราะชาติที่พึ่งทางใจ

ที่ท้ายบ้านศาลเจ้าของชาวบ้าน
เห็นคนทรงปลงจิตอิจจัง
ซึ่งทำปมคท้าวว่าเจ้าช่วย
อันเจ้าผินถึงรบก็กลับกลาย
แต่บ้านนอกคอกกานอยู่ป่าเขา
เหมือนถือเพื่อนเพื่อนหลงว่าทรงติ

บวงสรวงศาลเจ้าผินบายศรีตั้ง
ใต้คนทรงปวงหลงลงอบาย
ไม่เห็นด้วยที่จะได้ตั้งใจหมาย
ถือเจ้านายที่ได้ฟังจึงจะดี
ไม่มีเจ้านายจึงต้องพึ่งผี
ไม่รู้ที่ไต่แล้วเจ้าแก้วคา

ในเรื่องพระอภัยมณีก็มีอยู่หลายตอนที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์ของคนในสมัยนั้น เช่นเมื่อตอนเรือของท้าวสีลราชถูกพายุพัดหลงทาง ก็ต้องทำพิธีทรงเจ้าเข้าผีเพื่อตามหนทาง ชุนทรภู่งบรรยายอาการของคนทรงตอนผีเข้าว่า

พอเจ้าเข้าขวัญายให้กายสิ้น
นุ่งลอยชายกรายมาหน้าบัลลังก์
เห็นไก่คิบหีบปีกฉีกกระซาก
หัวเราะเรอเอออเจ้าให้เวามา
ตอนที่พระอภัยมณีหลงรูปนางละเว

ลูกถลันเหลือกตาเหมือนบ้ำหลัง
ขึ้นโต๊ะตั้งนั่งกินวันสุรา
เอาใส่ปากเคี้ยวกินจนสิ้นชา
จะปรารภนาสิ่งไรทั้งโพร่นาย

ความตอนนั้นก็กล่าวไว้ว่า

นางพระยาว่ากระนั้นในวันนี้
ให้หาท้าวเจ้าสิ่งทีจริงใจ

นางสุวรรณมาลีก็ต้องเรียกผีเพื่อตามอาการของสามี
จงลงผีได้ตามคามสงสัย
มาข้างในแต่งตั้งเครื่องสังเว

ทั้งเปิดไถ่บายศรีอาหณีเหล่า
อิท้าวแมนแสนกลเป็นคนเคย

เทพเจ้าจงเจริญเชิญสวย
ร้องส่วงไสผีให้ตี โทน

เรื่องการทำเสน่ห์เป็นความเชื่อของคนไทยทุกยุคทุกสมัย สุนทรภู่บันทึกความเชื่อเกี่ยวกับ
เรื่องนี้ ไว้ ในพระอภัยมณีหลายตอนด้วยกัน เช่นตอนนางบุพผกาทำเสน่ห์ให้สินสมุทรรัก กล่าวว่า

แล้วนุ่งห่มสมเป็นที่บุตรเอย
เป็นน้ำมันจันทน์อุบทั้งรูปทรง
น้ำมันแก้วแววตาเจิมหน้าผาก
กระจกส่องล่องเยียนเหมือนกระบวน

จุดเทียนเสกมนต์ตามความประสงค์
สุคนธ์ผงผัดผงละอองนวล
แล้วสีปากจิมแก้มแล้วแย้มสรวล
ไต่ย้วยวนแย้มยิ้มทำพริ้มพราว

คนในสมัยนั้นมีความเชื่อเรื่องความฝันและโชคดางอย่างแน่นแฟ้น สุนทรภู่ได้ถ่ายทอด
ความเชื่อในเรื่องเหล่านี้ ไว้ ในพระอภัยมณี เช่นนางสุวรรณมาลีฝันว่า

เห็นดวงแก้วสว่างอยู่กลางเกาะ
สะดุ้งตื่นฟื้นกายสียหายไป
ความฝันในครั้งนี้จะร้ายอย่างไรก็ต้องไปตามโทษ

นางก็เหาะลอยดิบไปหยิบได้
เสียน้ำใจจาบภัยทุกวันคืน

โหรรับจับยามตามโฉลก
ลงกระดานทหารคูณแล้วทูลนาย
ฝันว่าได้ ไปทะเลเพียงเร็วร้อน
แล้วขึ้นเกาะเตาะเทินเจริญครัน
ซึ่งชูช่วงดวงแก้วแววสว่าง
จะได้ชมสมสองครองบุรี

อุษาโยคยามจันทร์เจ็ดชั้นฉาย
ดึกกับร้ายราวครึ่งพอดถึงกัน
จำจะจรจากไกลโศกสวรรค์
จะถือสันโดสาทังธานี
คือคู่สร้างพระธิดามารศรี
เป็นโมลี โสกาสถาพร

เมื่อตอนที่เมืองกาเวกจะถูกฝ่ายลังกาตีแตกยับเยินก็มีดาวหางขึ้น และมีสิ่งบอกเหตุอื่น ๆ
ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้บ้านเมืองเกิดภัยพิบัติ กล่าวคือ

สังคีตฉิ่งพิณพาทย์ระนาดฉิ่ง
ครันกลางวันควนมัวทิวบุรี
อากาศฉิ่งครันครันเหมือนปืนก้อง
อุกบาทคมาศพุ่งแสงรุ่งเรือง

สยดสยองเย็นเยียบเงิบกรุงศรี
กลางคืนมีดาวหางเป็นล้างเมือง
ภากี่ร้องวาวาท้องฟ้าเหลือง
ตกกลางเมืองมีดาวค้างค่างกัน

๓. การละเล่นต่าง ๆ ในสมัยของสุนทรภู่นั้นมีการละเล่นที่นิยมกันหลายอย่างเช่นการเล่น
เพลงเรือ การขับเสภา และการเต้นกระบี่เป็นต้น ดังที่สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศภูเขาทองและนิราศ
วัดเจ้าฟ้าว่า

มาจอกทำหน้าวัดพระเมรุขาม
บ้างขึ้นล่องร้องว่าเดินตำราญ
บ้างฉลองผ้าป่าเสภาขับ
มีโคมวรายแตรร่วมเหมือนสามเพ็ง
อ้ายดำหนึ่งครั้งท่อนกลอนมันมาก
ไม่จบบทคนเดียวเหมือนเงี้ยว
และ

ทั้งทูลกลั่นนั้นคนองจะสองทั้ง
ถ้าทั้งถูกถูกละบาทประกาศกัน
นางน้อยน้อยพลอยสนุกถูกขึ้นพร้อม
ใส่จวิตกรวิตกรวรายชายช้าเสียง
ค่างหมายมุ่งคั่งคั่งทั้งหมากคียบ
ไม่มีถูกถูคั่งทั้งทั้งทอย
ฉนั้นฉอบฉองสองถูกถูกจำหนับ
ร้องอยู่แล้วแก้วพืออยู่นั้น

ในงานนมัสการพระพุทธบาทสมัยสุนทรภู่จะมีการละเล่นค่าง ๆ เช่น มวยปล้ำและละคร
คณะละครที่มีชื่อเสียงสมัยนั้นคือคณะของนายบุญยัง เรื่องที่นิยมเล่นคือเรื่องสุวรรณหงส์ คั่งที่สุนทรภู่
เล่าไว้ในนิราศพระบาทว่า

พอแรมค่ำหนึ่งวันนั้นท่านพระคลัง
มีละครผู้คนอลหม่าน
สุวรรณหงส์ทรวงว่าวแต่เข้าไป
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ค้องทอก
บ้างฮาควินยีนยัต้อยู่อดแอ
ละครหยุดคุดคุดด้วยมวยปล้ำ
มงคลใส่สวมหัวไม่กลัวกัน
ดีเข้าบับบับไปกสองมือบีต
กระหวัดหวัดหวัดหวาดเสียงฮ่าฮือ

มหรสพอีกอย่างหนึ่งที่นิยมมีเวลาดูของการแข่งงานของเจ้านายก็คือโขน สุนทรภู่บันทึก
เรื่องการแสดงโขนไว้อย่างน่าฟังในพระอภัยมณีตอนสินสมุทรแข่งงานกับนางอรุณรัศมีว่า

ริมอารามเรือเรียงเคียงขนาน
ทั้งเพลงการเกี้ยวแกกกันแซ่เซ็ง
ระนาครับวิคต้ายกับนายเส็ง
เมื่อคราวเคร่งก็มี ไกรจะได้คู่
ช่วงยาวลากเรือเจ็ยเจ็ยจนเหนื่อย
จนลुकคู่ช่อทุเสาวว่าทาวนอน

บอกให้หญิงว้ารับขับหัน
เขารับหันแรกก็ ให้โบระเฟื่อง
งามระม่อมมีแค่สาวล้วนชาวเหลือง
ชัยเยื้องยิ้มแย้มแจ่มลอย
เราจวยฉิบเฉยหน้าไม่วาถอย
พวกเพื่อนพลอยทั้งบ้างท่า่งเป็นวา
ถูกปุมบับปากกริดหวัดหวา
พวกมอญมาโทะแห่ออกแซไป

หาบุญยังไปฉลองศวลลือ
กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
พี่เลี้ยงใส่ทอกยนต์ไว้บนแกด
ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างจ้อแจสุรเสียงที่เคียงกัน
ยีนประจำหมายผู้เป็นคู่ชั้น
คั่งประจัญจคจับกระหยับมือ
ประจบคิดคะฝางหมัดขวางทิว
คนค้อเออเอาสนั่นอิง

ริมป้อมโถงโรงโชนเมืองรมจักร
 เป็นอินทร์องค์ทรงพระยาเอราวัณ
 บทพระธิดาขมดัดก็ค้ำค้ำบึงหน้าหงอน
 อินทรชิตฤทธิรงค์เอียวองค์เอียง
 ต้องพระธิดาขมดัดปีกอกพดัดคกรด
 พกพดัดถึงกั้งเกื้อนลงกลางแปลง
 เชียงทองโยนโชนเมืองผดึกเด่น
 เล่นบุครลอบคบค้ำค้ำต้องจำจอง
 นายโรงว่าทำบททำศรดเศวรา
 สะอึกสะอื้นฝันเช็ดชดนา

ชื่นเส้นชักรอกเวียนเหาะเทียนพัน
 ค่อยขึ้นคันศรศาสตร์พรพมาสมียง
 คนพากย์แทนท่าชะม้อยชดช้อยเสียง
 วาจรเบี่ยงเสียงดังกำลังแรง
 ต้องทำบททวยบุครจุดพระแสง
 พกพกัษณ์แสงพระโอษฐ์โชนทอง
 ทำบทเป็นละครด้วยช่วยจตอง
 ชื่นชาหยิ่งนั่งยองของนงน้าตา
 นิ่งกอดเข้าคิติดึงแม่ชะงัดท่า
 ทิ้งร้องรำที่เือกวเวกใจ

๔. การปกครองและสงคราม ได้กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยบุคลิกภาพของสุนทรภู่แล้วว่า ท่านได้พยายามคิดค้นและวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมของขุนนางอำมาตย์ที่ไม่ซื่อตรงไว้ในวรรณกรรมของท่านเสมอ บางครั้งก็กล่าวถึงตรงๆ เช่น ในนิราศสุพรรณ และ พระอภัยมณี บางครั้งก็เล่าเป็นนิทาน เช่น กาพย์พระไชยสุริยา เป็นต้น ดังนั้นทำให้สามารถเห็นสภาพของบ้านเมืองในเวลานั้นเป็นอย่างดี ส่วนสภาพของสงครามนั้น สุนทรภู่ได้บันทึกไว้อย่างน่ากลัวในพระอภัยมณีตอนเมืองการเวกถูกเผาว่า

ฝ่ายนายทัพรบสั่งให้ตั้งไฟ
 ค้างรินเข้าอำเมืองแน่นเนื่องไป
 พอกทัพหลั่งดังกายกมาถึง
 คนทั้งหลายหมายว่ามาโดยดี
 พอกทัพหน้ามาถึงวังไม่ยังหยุด
 ดึงสองศึกกรีกกรีนปืนประกาย
 พกทัพหลั่งค้ำค้ำช่วยทัพหน้า
 เสียงฆางโพงโพงพลุ่งไฟรุ่งเรือง
 บ้างฉวยคว้าม้าผ่นแบกหมอนฟูก
 บ้างคลานคลุกลุกดมไม่ชมประดี
 นางแม่ค้ำควาตุงกระบุงกระบะ
 ที่ม้าผ่นล่อนโถงวังโทองโตน

เฮใจได้กำปืนให้หวนไหว
 ไม่มีใครรบสู้ทั้งบุรี
 อึ้งคะนึ่งหนุนเข้าอำวกรุงศรี
 ยืนอยู่ที่ริมตลิ่งทั้งหญิงชาย
 ชื่นผิงจุดเพลิงไหม้เหมือนใจหาย
 พังหลายศึกกว้านเผาบ้านเมือง
 เทียวจุดไฟไหม้หลังคาคัดฝานเมือง
 ชาวบ้านเมืองวุ่นว้างเป็นสังคติ
 บ้างอุ้มลูกงูหลานสนดานหนี
 บ้างพลัดทัพพลคน้องร้องตะโกน
 แบกกะทะเืองอ่างกระถางกระโดน
 สะดุดโคนเต็กผู้ใหญ่ชวักไขว่กัน

บ้างหอบของร้องไห้สุดได้ดู
พวกฝรั่งลึงกาได้ฆ่าฟัน
พวกผู้หญิงวิ่งบุกเที่ยวซุกซ่อน
บ้างหลบตัวกลัวหนีเอาเชื้อคลุม
พวกข้าศึกครึกครื้นยิงปืนใหญ่
จะเหยี่ยวแลไปทางไหนไฟรุกไฟลง
เสียงข้างม้าลาวิ่งออกก้องแซ่
คนยังตื่นครื้นครั่นหนีควันไฟ

ต่างว่าวุ่นวายเวียนวิ่งเวียนหัน
สกัดกันกลอกกลับไล่จับกุม
บ้างซอกนอนหนี ไปอยู่ในหลุม
บ้างมุดคุ่มตงแค่ตัวหัวโก้งโค้ง
ไฟยิงไหม้มีคตลุ่มคุ่มโขมง
คิดเวียนวิ่งโฉบหวางสว่างไป
ชุมแปรวันแปรเช้าสนั่นวิ่งหวนไหว
ไฟยิงไหม้ไปจนรอบขอบกำแพง

จ. ความรู้เกี่ยวกับถ้อยคำสำนวนและการศึกษาภาษา

๑. ถ้อยคำสำนวน ในวรรณกรรมของสุนทรภู่หลายเรื่องมีถ้อยคำบางคำที่สุนทรภู่ชอบใช้ ซึ่งบางคำในปัจจุบันเลิกใช้ไปแล้ว บางคำก็มีใช้อยู่ เช่นคำว่า กำคัดแคต หมายความว่า เวลาแคตกำลังร้อน ยาคา หมายความว่า เป็นอาหารตา ซึ่งหลบ หมายความว่า เวลาใกล้ค่ำ รวย หมายความว่า เรื่อง ทะโปเต หมายความว่า กาบหมาก เกิน หมายความว่า ผ่าน, เดย ระวัง หมายความว่า ระวังมาก และปลาย หมายความว่า เศษ เป็นต้น

ศัพท์ภาษาชาวเป็นศัพท์ที่สุนทรภู่ใช้มากในนิราศอิเหนา ซึ่งเท่ากับให้ความรู้เรื่องนี้แก่ผู้อ่าน ศัพท์เหล่านี้ได้แก่ สดาหมั้น หมายความว่า สวน ปิ่นจุเหรีจ หมายความว่า ไจรป่า กุหนุง หมายความว่า กุเขา คุนาหัน หมายความว่า คู่หมั้น ต้นหยง หมายความว่า ดอกพิทูล บูหงา หมายความว่า ดอกไม้ และ มะงุมมะงาหรา หมายความว่า ท้องเที่ยวไปในป่า เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีศัพท์ภาษาเขมรบางคำ เช่น สดา หมายความว่า หมาก และสตา หมายความว่า ขวา เป็นต้น

สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับที่มาของสำนวนบางสำนวน เช่น "ปากกัดดินดิบ" ว่า มาจากการทำมาหากินของชาวประมง (อันพวกเขาชาวประมงไม่หยิ่งหยิบ อ้วนดินดิบปากกัดขัดเขมร—นิราศเมืองแกลง) และสำนวน "จองทองพองชน" ว่ามาจากกิริยาของลิง (คำโบราณท่านผูกผูกทุกสิ่ง เขาว่าลิงจองทองมันพองชน—นิราศเมืองแกลง) ดังนี้ เป็นต้น

๒. การศึกษาภาษา สุนทรภู่แต่งกาพย์พระไชยสุริยาขึ้นมา เพื่อเป็นคำร่ำสำหรับกาพย์อ่านและเขียนภาษาไทยโดยแท้ จะเห็นว่าผู้แต่งคำร่ำภาษาไทยในสมัยหลัง เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ก็ได้นำกาพย์พระไชยสุริยามาเป็นแบบเรียนในคอนสภกตด้วย สุนทรภู่เริ่มเรื่องพระไชยสุริยาด้วยคำในมาตราแม่ ก. กา แล้วต่อด้วยแม่ ก. ก. ซึ่งมีตัวสะกดในแม่ ก. ทุกตัว (ยกเว้น พ.) คือ น. ว. ส. ญ. และ ณ. ต่อไปเป็นแม่ ก. แม่ ก. แม่ ก. แม่ ก. แม่ ก. และ แม่ ก. ตามลำดับ ในตอนท้ายสุนทรภู่อยังได้แสดงเจตนาารมณ์ ในการแต่งหนังสือนี้ พร้อมทั้งสั่งสอนผู้เรียนด้วยว่า

ภุมราการุณสุนทร
เด็กอ่อนอันเยาว์เล่าเรียน

ก. ข. ก. กา ว่าเรียน
อ่านเขียนผสมกนก

ระวิงศิวลวศุทนต์
กุเคยเซ็ดหลายชวานเชียว

พันหวดปดเสบแปลนเสียว
อย่าเที่ยวเล่นหลงจงจำ

บอกไว้ ให้ทราบบาปกรรม
แนะนำให้เจ้าอาบุญ

เศษพระมหากาญ
แบ่งบุญให้เราเจ้าเอย

ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่าพระไชยสุริยา เป็นเรื่องที่มีคุณค่าในการศึกษาภาษา ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่กุลบุตรกุลธิดาเป็นอย่างยิ่ง

จ. ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ วรรณกรรมของสุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริง และประโยชน์ของธรรมชาติหลายอย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ธรรมชาติของสัตว์ เช่น แมงคาคู้ผู้จะต้องอาศัยแมงคาคูเมียหากิน ถ้าจับแยกออก มันจะตาย เรื่องนี้สุนทรภู่เล่าไว้ในนิราศเมืองแกลงว่า

ในกระแสด่วนแต่โปะล้อม
ไอคิดเห็นเอ็นคูนผู้แมงคาคู
เขาจับตัวคู้ทั้งไว้กลางน้ำ
พอเมือตายฝ่ายคู้ก็บรรลัย

ทั้งห้อยมักจะชอบอาศัยอยู่ตามต้นลำพู ฉะนั้นสุนทรภู่จึงกล่าวถึงต้นลำพูและทั้งห้อยไว้ในนิราศของท่านเสมอ เช่น ในนิราศวัดเจ้าฟ้า และนิราศเมืองเพชรกล่าวว่า

ลำพูรายชายตถึงต้นห้อย
อร่ามเรืองเหลืองงามวามแวม

และ
ลำพูรายชายเลนลงเอนโอน
ทั้งห้อยจับวามอร่ามเหลือง

ไว้หวังฟังสอน

หนูน้อยคอยเพียร

ไม่เรียวจิวเทว

หยิกซ้ำซ้ำเขียว

เวียงเวียงเทียบท่า

ใครเห็นเป็นคุณ

ลงอวนอ้อมโอบสกัดเอามัจฉา

ตัวเมียพาผัวลอยเที่ยวเต็มโคล

ระลอกซ้าสาครซัดให้ตักชย

ไอเหมือนใจที่พิรภักคิน

สว่างพร้อยพราวพรายขึ้นปลายแวม

กระจ่างแจ่มจับน้ำเห็นลำเรือ

วายุโยนยอดระย้าวิมสาคร

คูดังเรื่องรายจรัสประภัสสร

นกระจาบมีสภาพความเป็นอยู่อย่างไร และมีวิถีทำนองอย่างไร สุนทรภู่เขียนบอกไว้ใน
นิราศวัดเจ้าฟ้าว่า

นกระจาบนับหมื่นคู่คั่นค้ำ
เหมือนโกธรซึ่งหึงหวงด้วยช่วงชิง
จับคันไม้ โบกออกอกไม้รอด
ลมกระทั้งวังกระจายระบายโยน
บ้างคานแถมแถมวังเหมือนคังสาน
จิกสะบัดจัดแจงสอดแซงชน
เมื่อสุนทรภู่เดินทางผ่านปากอ่าวแม่ของ
คามที่ท่านได้ทราบมา ดังปรากฏในนิราศเมืองเพชรว่า

ไอเอ็นคุปไม่มีซึ่งศีรษะ
ไม่มีเลือดเชือดจะปะแค้น
แม้เมื่อยออกลอกคราบไปคานเหยื่อ
ระวังคูดุ่ยประจำทุกคำเข้า
ถึงที่หัวตัวออกพอลอกคราบ
จึงเกิดไซ้ไว้หัวเที่ยวขี้เขี่ย
สัตว์อีกชนิดหนึ่งที่สุนทรภู่ให้ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของมันไว้อย่างน่าสนใจคือ
ในนิราศเมืองเพชรท่านได้กล่าวถึงลิงไว้และคล้ายด้วยการกล่าวถึงแมงดาอีกครั้งหนึ่งว่า

เห็นฝูงลิงวิ่งคามกันสอ
คนทั้งหลายชายหญิงทั้งให้ทาน
เวหนาวานวอนน้อยน้อย
บ้างเกาะแม่แลโศครุระโคดปลิว
ไอ้พ่อแม่แต่ชั้นถึงไม้ทั้งบุตร
ที่ลูกอ่อนบื้อนมนั่งชมเชย
แค่ถึงใหญ่ย้ายทะโมนมันโตนเหลือ
ทั้งถึงเผือกที่อกเดามันเจ้าชู้
คลอตหลามตามคลังถ้วนถึงโตน
ครันลิ่งขูดสุดอย่างเอาหางยอน

เหมือนคธาตเห็ดหูเพราะผู้หญิง
ชุมจิ้งจิ้งจิกโจดกระโคดโจน
ตุกรองกรอดเกวียนกร่อยกรองกร้อยไกรวัน
ตัวมันโตนหากู่คอยชูคน
สอดช้านาญเหน็บฝอยเหมือนสร้อยสน
เปรียบเหมือนคนช่างสะตั้งรู้ครึ่งครอง
ได้เห็นปุชุกชุม จึงได้กล่าวถึงธรรมชาติของปู

เท้าระกะก้อมโงมโงมโคงขัน
เป็นเพศพันธุ์ไว้หัวเพราะมัวเมา
เอามาเผื่อภรรยาเมตตาเรา
อุคซ่าห์เฝ้าพุ่มพิกเพราะรักเมีย
เมียมันคานคืบเนื้อกินเหยื่อเสีย
ยังแค่เมียเคลื่อนคล้อยขึ้นลอยแพ

มากอยขอโภชนากระยาหาร
ค่างสนลานควาได้เอาโพ่งพืดัว
กระจ้อยร่อยกระจิดริคจิดจิดจิว
คูหอบห้อมให้ถูกตัวลูกเลย
เพราะแสนสุดแสนทานิจจาเย้ย
กระไรเลยแลเห็นนำเอ็นตุ
จนชาวเรือเมินหมดด้วยอกสุ
โคจรเลตุมันนักรักกักคว
อ้ายทะโมนนำหน้าเที่ยวควาปู
มันหนึบนอนร้องเกลือกเสือกหัว

เพื่อนเข้กว่าหน้าหลังออกพวงพุ่ม
 ทั้งหอยแครงแมงคานันหาคต้อง
 ได้มีอันถ้วนหมดไม้อะไร
 ให้สามี่หลังเที่ยวถึงฝั่ง
 เขาจับเป็นเห็นสมเพชเวทนา
 ฝ่ายตัวผู้อยู่เดียวเที่ยวไม่รอด
 ต้องออกอวยจากเมียเสียน้ำใจ

ตากเอาปุ่อกมาได้อ้ายกะโต
 ฉีกกระตองกินไซ้ มิ ไซ้ ไร่
 ออกเอ้อไอ้เอ็นคุดมู่แมงคา
 ความหล้าหลังเสนเคิมเคิมภักษา
 ทั้งแมงคาวัวเสียเอาเมียไป
 เหมือนคาบอดมิ ใดนัจจำแห่งไหน
 ก็บรรลย์นลกลาคาษา

๒. ยาสุนไพโร สุนทรภู่ได้ให้ความรู้เรื่องยาสมุนไพรต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในป่าตามธรรมชาติ
 ว่าแต่ละชนิดมีคุณสมบัติใช้แก้โรคอะไรได้บ้าง แสดงว่าสุนทรภู่มีความรู้ในเรื่องยาไทยพอสมควร
 ผู้อ่านจะพบรายละเอียดเรื่องนี้ ในนิราศสุพรรณ

กะทรกรกกกกนากน้ำ
 ราชคคชคคคโต
 พิษนาศน์พาคโจน
 สะอึกสะอมส้มเข้า
 มหาศค้ำค้ำไก่อคั้น
 ทางตะเซในระภูศวี
 ชะเคียดเหมือดคนมี
 ธมป่วนหวนหอมฟุ้ง
 ก่ายานก้านกิ่งช้อย
 คิลโควได้ส่าอาง
 ยามไว้ไม่มีนาง
 ต้นกลินต้นสุรข่า
 ชะลูดโอดโทรเก้ค้ำ
 มะเคือคินขมันเคือ
 กวันเกรวาค่าเย็นเหนื่อ
 หวายตะมอยช้อยค้ำ
 ทนาคันสันพวาคัก
 สหศคุดสมุดแวง

ใจโคว
 ไซ้เหน้า
 นากกกลด กวดเฮย
 ชิงข่าชาลี
 ทนคี่
 ชุ่มกึ่ง
 สมอพิเภก เอกเฮย
 เป็ลือกไม้ ไบยา
 ย้อยย่าง
 ยอน้ำ
 เสน่ห์พี น้อย
 โศกเคว้าเข้าเย็น
 คาคือ
 ครอบฟ้า
 ทนอนคยาก ซากเฮย
 ราชู้อ้อสมอไทย
 แพรนคอง
 สวาคืออง

สอดเสียด่ากระเจียงแจง
หนุ่มหุคชุดควบเรือง

กำจิด อัดเฮย
ท้อหัดระว้าชะพาย

คุณค่าทางด้านความคิด

วรรณกรรมทุกเรื่องของสุนทรภู่ให้คุณค่าทางด้านความคิด เพราะเหตุว่าสุนทรภู่ได้สอดแทรกข้อคิด ปรัชญา คติชีวิต และธรรมชาติของมนุษย์ไว้เสมอในรูปของสำนวน โวหาร และสุภาษิต ความคิดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่คมคายและเกือบไม่มีข้อใดเลยที่พื้นสมัย ยิ่งไปกว่านั้น ข้อคิดบางอย่างของท่านยังเป็นขนวนของความคิดที่ผิดแปลกต่างกันไปอีกด้วย ยกตัวอย่างเช่นข้อคิดที่ว่า "รู้อะไรไม่รู้วิชา รู้วิชาควรรอดเป็นยอดดี" ซึ่งเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันอย่างกว้างขวางตลอดมา ฉะนั้นการอ่านวรรณกรรมของสุนทรภู่นอกจากจะได้คุณค่าด้านอื่นดังกล่าวมาแล้วยังได้คุณค่าทางด้านส่งเสริมพ้องความคิดอีกด้วย

เนื่องจากข้อคิดของสุนทรภู่มี้อยู่มากมาย ไม่สามารถจะรวบรวมมาทั้งหมดได้จึงขอนำมาแต่เพียงบางตอนและจากวรรณกรรมบางเรื่องเท่านั้น ดังนี้

นิราศพระบาท

เจ้าของคาสรักหวานขึ้นป็นต้น

เหมือนคนคบคนคำหวานว่ากาญควีน

เห็นเทพมีทนามลงราน้ำ

เห็นกิ้งกิดมีศพร้าเขาราวาน

ระวังคนคินมีอระมคัมมัน

ถ้าพธองพธันแจ็บอกเหมือนตกลาศ

เปรียบเหมือนคำคนพูดไม่อ่อนหวาน

ถึงทนามกรานก็ ไม่เจ็นเหมือนเห็นบทรวง

นิราศภูเขาทอง

ไอสามอุพันแปงไม่แท้เที่ยง

นี่หรือจิดคิดหมายมีหลายใจ

ถึงบางเคือไอมะเคือเทือประธาค

เหมือนคนพาหวานนอกอ้อมรมใน

ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์

แมนพูดชั่วตัวคายทำฮายมิดว

เหมือนอย่างแยงชายหญิงทั้งวิสัย

ที่จิดไควจะเป็นหนึ่งอย่าพึงคิด

บังเกิดชาติแมตงทมิ ในไต้

อุบโมยเหมือนมะเคือเทือระอา

มีคนรักวสถ้อยอ้อยจิด

จะชอบคิดในมนุษย์เพราะพูดจา

นิราศวัดเจ้าฟ้า

ถึงบางพรหมพรหมมีอยู่สี่พักตร์

ทุกวันนี้มีมนุษย์อยู่ธยา

คนรู้จักแจ้งจิดทุกทีศา

เป็นร้อยหน้าพันหน้ายิ่งกว่าพรหม

อศุภกรรมกรรมฐานประหารเหตุ
อันอินทวิวิธคิดนคตา
กตบหายกถัมมิวเมาไม่เข้าบ้าน
อันรูปเหมือนเรือนโรคให้โศกสบาย

ทวนสังเวชาว่าชีวิจจะสังขาร์
ที่ป่าข้านี้แต่ละเหมือนกันเรือนตาย
พระนิพพานเพิ่มพูนไม่สูญหาย
แต่ต่างคายคามกันเป็นมันคง

นิวาศสุพรรณ

คตของคตลดเลี้ยวฉ้วน
เกะกะระเวือรือ
คตคตของช่องแคบพอ
คนคตคตเลี้ยวฉ้วน

ขุมนักมีกตบซ้อน
บอนสุพรรณเนินแกง
บอนบางกอกคอกแสดง
บอนปากยากจักแกก

หลักคต
ร่องน้ำ
พายต่อ ฟัดเย
กว่าน้ำดำคตอง

บอนแซง
อ้วยแท้
เหลือนแท้ แม่เย
ไม้ต้นฉั้นบอน

เพลงยาวถวายโอวาท

หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก
อุตสาห์ตามคามประสงค์จำนงใน
หนึ่งบรรดาชาติไทที ใจชื่อ
หนึ่งคนมนตรีชองข้างข้านาญ

เขาทำชอบปลอมให้น้ำใจขึ้น
ปวารณาสารพัดในปัดพิ
คำบราณท่านว่าเหล็กแข็งกระด้าง
จงทราบไว้ ได้ละอองทั้งสององค์
จะรักซึ่งทั้งสันเพราะสันพอด

อันข้างปากยากที่จะมี ไคร
จงโอบอ้อมต่อมกตพระยศศักดิ์
ครันค่านกมกจะคิดคิดว่าพึง

อันข้าไทได้ฟังเขาจึงรัก
เขาหน้ายหนีมิ ได้อุปุ่ชัว

อย่าถือศักดิ์สนทนอาชฌาสัย
จึงจักได้รู้รอบประกอบการ
จงนับถือต่อมศักดิ์สมักรรมาน
แม้พบพานผูกไว้เป็นไมตรี
จึงเวียงวังรักแรงไม่แตกหนี
เขาไมตรีแตกได้ตั้งใจ
เอาเงินจ้างอ่อนตามความประสงค์
อุตสาห์ทรงสืบสร้างทางไมตรี
เป็นอย่างยอดแล้วพระองค์อย่าสงสัย
เขาชอบใช้ช่างมือออกอ้ออึง
ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
พอกักกลางนั้นขยันทัก
แม้ถอยศักดิ์สันอำนาจนา
แต่วิชาช่วยกายจนวายปวารณา

อันไร้ครวนพรวนพินมันไม่อยู่
แม้้นผูกใจไว้ด้วยปากไม้จากองค์
อันอ้อยคาลหวานสิ้นแล้วสิ้นซาก
แม้้นเจ็บอันหมั้นแสนจะแคลนคลาย

โคบุตร

โคเวเกิดมาดำจิดนั้คิดปราชญ์
เหมือนเขาสุเมรุมาศไม้พลาตพลึง
ถึงแสนลมที่จะหมายทำลายโลก
โคเวเกิดจิตอิจฉาเป็นสามานย์
ว่าญาติ โคเวได้ตีเขามิหรัพย์
ถึงรักแรงแข็งขันได้สัญญา

เหมือนกงเกวียนเวียนกรวมคู่ข้าชาก กรวมวิบากนั้ก็ตรงอย่าสงสัย
ทำอย่างไรได้อย่างนั้นเห็นมันใจ เป็นเวรไปดั่งกับไม้มันบี

อันมนุษย์สุดจะเชื่อมั่นเหลือปด
เพราะแต่คำนำจิดคิดประจัญ
โคเวหลงสิ้นกินลูกยกก็พอม้วย
คนทุกวันมันมีชื่อถือสัจจา

ขุนช้างขุนแผน

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้
ที่ทุกรโศกโศครอนค้อยพ่อนปรวน
รู้จะไรก็ไม่สู้วิชา
จะเป็นข้าจอมนรินทร์บ่เป็นคร

ที่ไม่สู้รู้จะไรผู้ใหญ่เด็ก
เสียครจะกูตชูตบ้อประมาณ

พระอภัยมณี

ที่วิกกันสรรเสริญเจริญสัน
การท่งหลายวัยคิมิได้พัน

คงหนีผู้ช้อมนุ่นในมุ่นผง
อุคส่าห์ทรงทรวานแบบที่แยบคาย
แต่ตมปากหวานหูไม่รู้หยา
เจ็บจนตายนั้เพราะเหน็บให้เจ็บใจ

ย่อมหมายมาคชันติเป็นที่ตั้ง
โคเวชิงซังเหมือนหนึ่งว่าพายุพาน
ไม่คดอนโยกหนักแน่นเป็นแก่นสาร
สันดานพาสผู้ใดทำกรรมอนันต์
ตัวคันคับเชื่องใจอย่าไปหา
อนาถาแล้วไม่มันเราอภัย

กรวมวิบากนั้ก็ตรงอย่าสงสัย
เป็นเวรไปดั่งกับไม้มันบี

พูดสบถแล้วสะบัดไม้ขีดสน
ปากเป็นผลใจเป็นพาดเหลือมารยา
ต้องคายค้วยปากมนุษย์ที่มูสา
สู้สัตว์ป่าก็ไม่ได้ใจตำพอง

ยากแล้วมี โหมซ่าเว้งถึงเจ็ดหน
คงจะพันโทษทัณฑ์ไม่บรรลย์
ไปเบื้องหน้าเคิบใหญ่จะให้คุณ
อย่านั่งนอนเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
มหาดเล็กสามพ่อต่อลูกหลาน
เพราะเก็ยจคร้านครว่าคร่าเหมือนพริ้วมอญ

ที่ชังนินทาแฉลงทุกแห่งหน
จะกล้วคนครหาว่ากระไร

มีความรู้อยู่กับตัวอะไร
อันกำเนิดเกิดมาในธาโลก
โบราณว่าถ้าเหลือกำลังลาภ
หลงอะไรจะเหมือนหลงทรงมนุษย์
อันหญิงคือเพราะผลปรนนิบัติ
ผัวยังรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว

อันรูปพรสกลินเสียงเคียงสมิพัส
ครั้นระงับดับขันธสันดาน

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์
ถึงดาววัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวรถ
มนุษย์นั้นทั่วก็มีสองสถาน
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายคน

ประเพณีตั้งให้หลังหัก
จะเซใหญ่ไปตั้งน้ำกำลัง

อันต้นร้ายปลายดีไม่มีโทษ
จะเที่ยวปล้นคนกินเหมือนสิ้นแกน
อันดีชั่วคว้ายเมื่อภายหลัง

เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก
ครั้นจิตจางห่างเหินไปเนิ่นนาน
ถึงดับที่มีผู้ว่าอยู่ได้

โบราณว่าสีเทาถึงก้าวพลาด

ภุมรินทร์บนเค้านแม่เจ้าของ

อันน้ำตาหวานวางไว้ข้างมด

จะดูวัวชิวตักที่ทาง
ถึงลูกยางห่างคันหล่นกระเด็น

ชีวิตไม่ปลอดภัยคงได้คือ
สุขกับโศกมิได้ขึ้นอย่างสงสัย

ให้ออกปากบอกแขกช่วยแบกหาม
ที่โศกสุดเศร้าแสนเสนาหา
รักษาศรัยผู้ม้วยอยู่ด้วยผัว
อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ

ที่ฤดูสัตว์หวงแหนไม่แก่นสาร
ย่อมสาขารณเปื้อนเน่าเสียเปล่าตาย

มันแสนสุขอีกถ้าเหลือกำหนด
ก็ไม่คิดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
บิตมมารดาวิกรมก็เป็นผล
เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา

มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
เหมือนเสือขังเข้าถึงคอกก็ขย้ำ

เป็นประโยชน์ยาวยืนอยู่หมื่นแสน
ถึงมาดมั่นมีทรัพย์ก็อับอาย
ชื่อก็ยังคงอยู่ไม่รู้หาย

แต่น้ำพิศมิมขมขมว่าหวาน
แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลือขาด

แต่คับใจอยู่ยากลำบากเหลือ

เป็นนักปราชญ์แล้วยังรู้ผิดผิด

ไม่ปกบึงดอกดวงจะร่วงหมด

มดจะออกได้หรือน้องควีกรวงดู

จะดูนางดูแม่เหมือนแต่เห็น
ก็จะเป็นเช่นเหล่าคามเผ่าพันธุ์

พระทรงฟังสั่งให้ทำคำประกาศ
ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี
เหมือนคนคัมภีร์ซึ่งรู้รอบ
ต้องคกยับดับชื่อไม่ดิ้อซา

นางรำภาว่าวิสัย ไครคายค
เมื่อถึงคราวชาวบุรีนอยู่กินดี
เมื่อถึงคราวชาวนครจะรื้อนั้น
ไม่ถึงกรรมทำอย่างไรก็ไม่ตาย

จะสั่งสอนก่อนปรนให้พันผิด
จะฆ่าพันกันเองเกรงนินทา
เมื่อมือซ้ายพันฟ้าคาบามือขวา
ใครผลาญวงศ์พงศ์พันธุ์ให้อันควาย
วิสัยญาติพลาตพหลังเหมือนอย่างแผล
คนอื่นนั้นควนประมาทจึงชาคมิตร

พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทงเจ็ดสี
วิสัยไม่สว่างกระจ่างตา
ไม่ทำชอบช่วยกษัตริย์ชดยศฐา
ตั้งจินดาไว้เรือนก็เหมือนกัน

ย่อมเป็นศึกแฉ้วเป็นสุขทุกกรุงศรี
ก็ไม่มิยุคเข็ญยอมเว้นวาย
จะบ้องกันฉนโคก็ไม่ทาย
ถ้าถึงกรรมทำลายต้องวายปราณ

ตามจรีตร่วมวงศ์เผ่าพงศา
เหมือนมือขวาถือมิตกริคมือซ้าย
ตัวต้องทายแก่แผลจึงทาย
เหมือนมือซ้ายชาคควนไม่ควรวคิด
มียาแก้แผลก็ทายคลายสนิท
คือไม่คิดแตกห่างอย่างศิลา

จากตัวอย่างที่ยกมาทั้งหมดคนจะเห็นว่าข้อคิดของสุนทรภู่ นั้นนอกจากจะชี้ให้เห็นความเป็นไป
และธรรมชาติของมนุษย์แล้วข้อคิดเหล่านี้ยังเป็นสิ่งที่ช่วยปลอบใจคนได้เป็นอย่างดี ซึ่งบางที่สุนทร-
ภู่อาจใช้เป็นเครื่องปลอบใจตัวท่านเองมาแล้วก็ได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องนับว่าวรรณกรรมของสุนทรภู่มี
คุณค่าอย่างยิ่งทั้งด้านความงาม ความรู้ และความคิด ครอบคลุมทุกประการ